

De Ter Kamerenabdij

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

32

BRUSSEL, STAD VAN KUNST EN GESCHIEDENIS

Begeleidingscomité

Thierry Wauters, Anne Deckers, kabinet van de Staatssecretaris
Stéphane Demeter, Cecilia Paredes, Manoëlle Wasseige,
Directie Monumenten en Landschappen

Iconografische research en redactie

Thierry Demey, v.z.w. Badeaux

Documentatie

Philippe Six, Brussels Instituut voor Milieubeheer

Revisie

Ode Goossens

ILLUSTRATIES

b = boven; m = midden; o = onder; r = rechts; l = links

Thomas Coomans: omslagfoto's, 20b, 25m, 48. Tekening van Serge Gérard: 3, 5; Stadsarchief van Brussel: 12b, 16-17, 20o, 38b; Koninklijk Instituut van het Kunstpatrimonium: 23, 25b, 25o, 26, 27; De Ryckman de Betz et csts.: 22o, 41; Verzameling Philippe Six: 19b, 29b, 31b, 34, 35b, 37b, 38b, 39b, 39l, 40, 42l, 42r, 43r, 44, 45b, 45b; Jean-Jacques Rousseau: 4, 5; Alfred de Ville de Goyet: 9, 12o, 13b, 14o, 18o, 19m, 19o, 31o, 35o, 36l, 36r, 37b; Thierry Demey: 10, 13o, 24b, 27c, 28b, 29o, 30b, 32o, 33, 39r; Yves De Baens: 24o, 28b; Bastin Evrard: 11, 22b, 47.

Grafische vormgeving: La Page • Fotogravure en druk: Poot Printers
Distributie: Altera Diffusion • Vertaling: Gitracom

© Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen
C.C.N. - Vooruitgangstraat 80 - 1030 Brussel - Tel: 0800/13680

GEDRUKT IN BELGIE
WETTELIJK DEPOT: D/2002/6860/05

De Ter Kamerenabdij

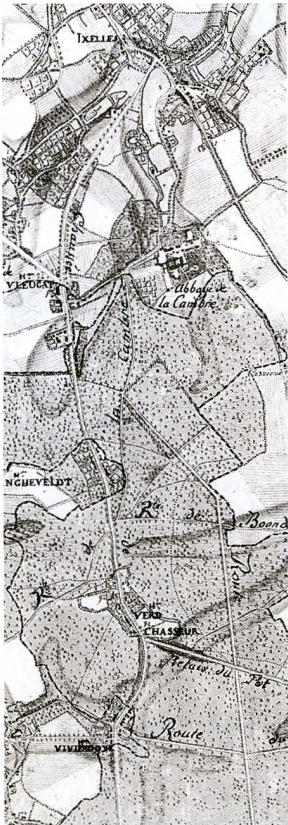
Thierry Demey

EEN ABDIJ GERED VAN DE VERSTEDELIJING	2
HET KWARTIER VAN DE KLOOSTERZUSTERS	6
Stichting en ontwikkeling (1197-1578)	6
De abdijkerk, enige getuige van de begintijd	10
De eerste heropbouw na de godsdienstoorlogen (1578-1695)	15
HET KWARTIER VAN DE ABDIS	21
Modernisering naar Frans model (1712-1794)	21
De abdij tuinen	23
De promenade van de abdisen	30
Het voorplein	34
De stallen en schuren van de oostelijke binnenplaats	39
GEDAANTEVERANDERINGEN VAN EEN ABDIJ OP DRIFT	41
De verdrijving van de kloostergemeenschap (1796)	41
Een bedelaarskolonie (1810-1870)	41
De Militaire School (1874-1908)	42
De bebouwing van de omgeving (1871-1910)	44
De restauratie van het domein en de gebouwen (sinds 1921)	46

Een abdij gered van de verstedelijking

Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt op initiatief van graaf Ferraris tussen 1771 en 1778, Koninklijke Bibliotheek van België en Gemeentekrediet, 1965.

Van alle cisterciënzerkloosters die in de loop van de 13de en 14de eeuw in de streek rond Brussel zijn opgericht, is de Ter Kamerenabdij, ontstaan onder de bescherming van de abdij van Villers in Waals-Brabant, de enige die in een goede bewaringstoestand tot ons is gekomen.

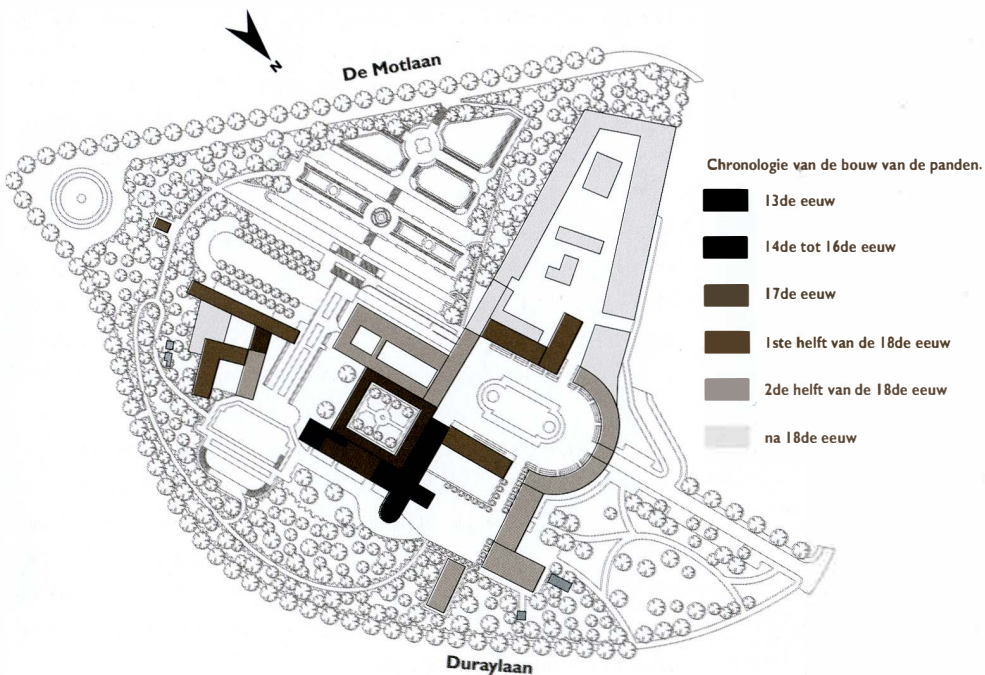
De Ter Kamerenabdij ligt vandaag te midden van de stad, omgeven door brede lanen. Ten tijde van haar oprichting zag de omgeving er echter heel anders uit. In overeenstemming met de regel van de H. Benedictus hadden de cisterciënzerzusters een afgelegen vallei gekozen om zich te vestigen, ver van de wereldse drukte, waar ze de noodzakelijke bouwmaterialen aantroffen, water voor huishoudelijk gebruik en gronden die ze konden bewerken.

De religieuze gemeenschappen hebben een essentiële rol gespeeld in de ontginning van het woudlandschap van die tijd. Ze rooiden stukken bos om timmer- en brandhout te hebben, damden beken af om visvijvers aan te leggen, exploiteerden kleine steengroeven, plantten fruitbomen, kastanjes en wijngaarden aan, zetten gerooide percelen om in weiland voor de veeteelt en richtten gebouwen op. Ze stonden in de gunst van de machthebbers maar werden als tegenprestatie belast wanneer de vorst in geldnood verkeerde om oorlog te voeren of de openbare orde te handhaven. Net voor zijn ontmanteling onder het Franse revolutionaire bewind aan het eind van de 18de eeuw, strekte het domein van Ter Kameren zich uit over een aaneengesloten gebied van 120 hectaren. Van de Sint-Michielslaan tot aan de Brugmannlaan, en van "Ma Campagne" tot aan de Boondaalsesteenweg omvatte het een groot deel van het grondgebied van de gemeenten Elsenne en Etterbeek, met uitlopers in de naburige gemeenten.

Het grondgebied van de abdij omvatte uitgestrekte akkers en weiden tussen de Boondaalsesteenweg en de omgeving van de Waterloosesteenweg en op het plateau dat zich uitstrekte van de Vleurgatsesteenweg tot aan "Ma Campagne"; maar ook bossen: Melsdaal ten zuiden van de Sint-Michielslaan, Solbosch tussen de Waversesteenweg en de Kroonlaan, Mangellinghe waar nu de campus van de ULB is en het Ter Kamerenbos vanaf de rotonde van de Louizalaan.

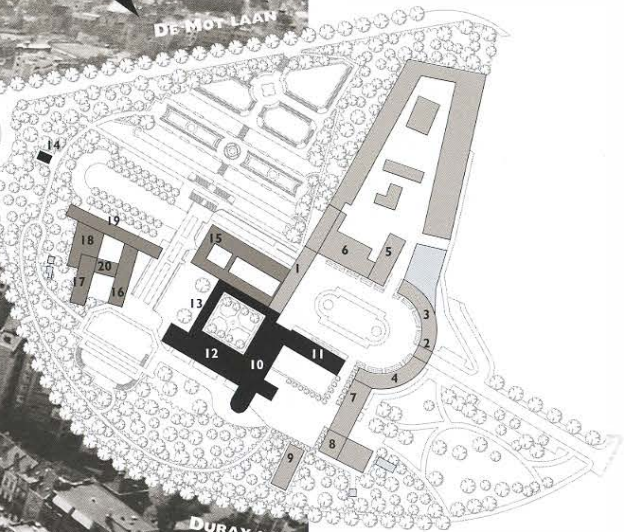
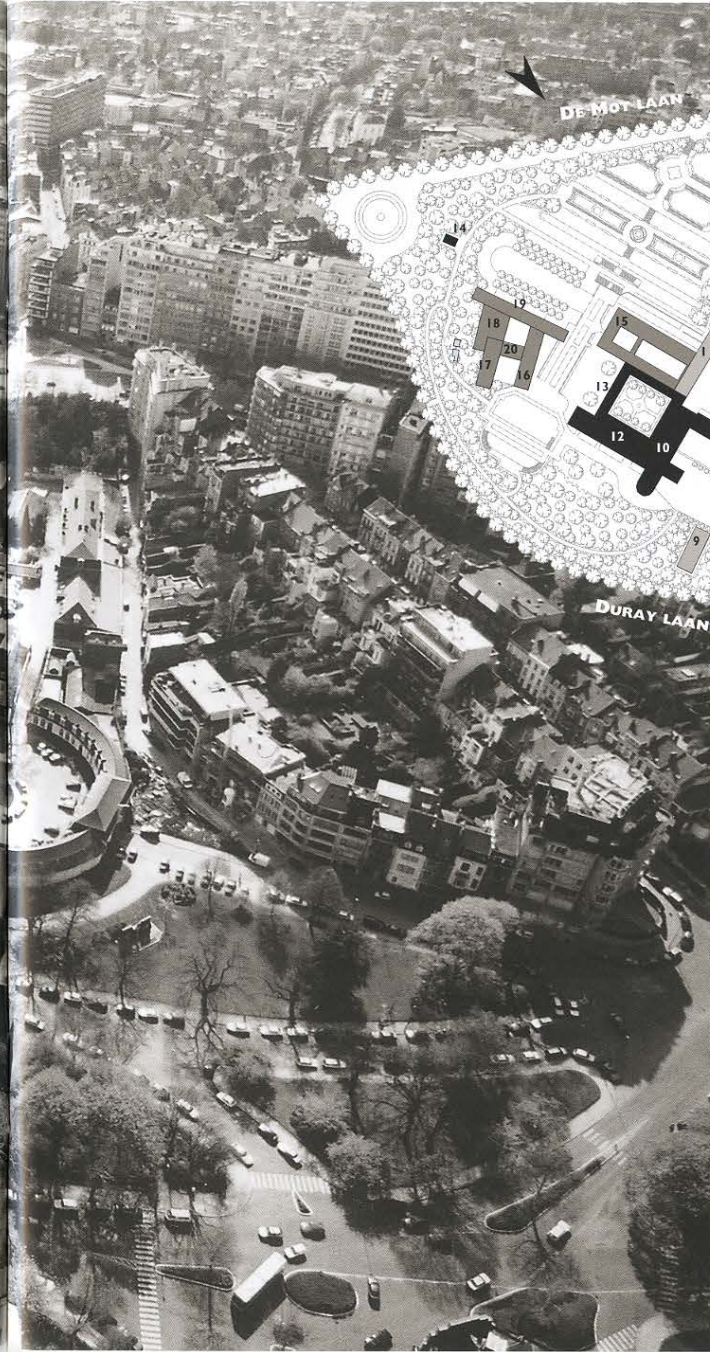
In de 19de eeuw werd het abdijdomein geleidelijk afgeknabbeld door de oprukkende stad totdat nog slechts de hoofdgebouwen overbleven binnen de omheiningmuur rond de bronnen van de Maalbeek. Het gebouwencomplex van de abdij, waarvan talrijke elementen verdwenen zijn of grondige verbouwingen hebben ondergaan, was verdeeld in twee kernen: Het **religieuze gedeelte**, of het kwartier van de kloosterzusters, was gecentreerd rond de kloostergang en de omringende gebouwen: de kerk, de refter en de kapittelzaal. De bouw ervan gaat terug tot de Middeleeuwen. Het grondplan en de stijl van de gebouwen stemmen overeen met wat voor een cisterciënzerabdij gebruikelijk was, maar aangepast aan de lokale tradities. Onder leiding van de monniken van Villers-la-Ville werd de abdij door Brabantse ambachtslui gebouwd.

Het **kwartier van de abdis**, bestemd voor de ontvangst en het verblijf van de gasten en het personeel van de abdij, bestond uit een voorplein, de abdiwoning, het presbyterium, stallen en andere dienstgebouwen. Het dateert uit de 18de eeuw. De noord-zuidsplitsing van het complex - in het noorden het voorhof en het landbouwgedeelte, in het zuiden de kloostergebouwen - bepaald door de komvorm van het terrein, beantwoordde aan een streven naar status en prestige.

Luchtopname van het domein van de Ter Kamerenabdij.

 Nationaal Geografische Instituut (N.G.I.)

1. Abdispaleis
2. Noord Portiek
3. Halfmond - linker vleugel
4. Halfmond - rechter vleugel
5. Brouwerij
6. Dienstgebouwen
7. Stallingen
8. Schuur
9. Oven

 Kerkfabriek Parochie Onze-Lieve-Vrouw Ter Kameren

10. Kerk
11. Presbyterium
12. Vleugel van het kapittel
13. Klooster
14. Sint-Bonifatiuskapel

 Ecole nationale supérieure des arts visuels Communauté Française

15. Kwartier van de abdisen
16. Infirmierie
17. Abdijschool
18. Uitbreiding van de Militaire School
19. Bijgebouw van zuidkoer
20. Portiek van de koer van de infirmierie

Het kwartier van de kloosterzusters

STICHTING EN ONTWIKKELING (1197-1578)

Het oratorium van dame Gisela

De stichting van de Ter Kamerenabdij gaat terug tot de 13de eeuw. Een adellijke non uit Brussel, Gisela genaamd, van wie verder weinig bekend is, koesterde de diepe wens om een abdij voor vrouwen te stichten aan de zoom van het Zoniënwoud. De tegenkanting van het kapittel van Sint-Goedele verplichtte haar aan te kloppen bij de cisterciënzermunniken van Villers-la-Ville. Dankzij hun steun en die van Jan II van Bethune, bisschop van Kamerijk van wie de kloosterorden op spiritueel vlak afhingen, verkreeg ze ten slotte de toestemming van Hendrik I, hertog van Brabant.

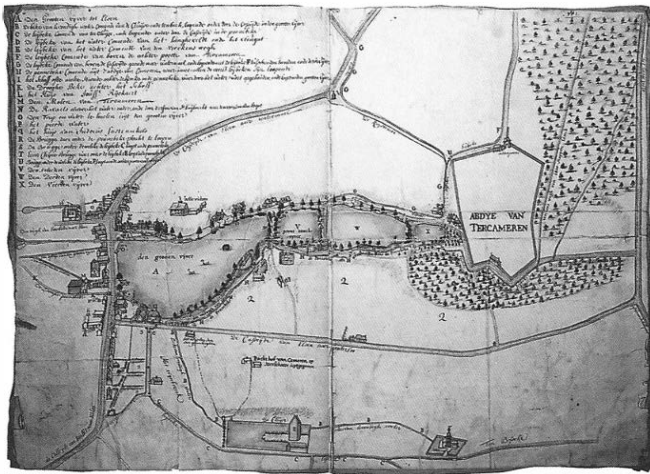
De stichting droeg de naam van "Camera Beatae Mariae" of "Onze-Lieve-Vrouwkamer", ongetwijfeld een verwijzing naar de kamer in Nazareth waar Maria, de moeder van Jezus, leefde. In feite waren alle stichtingen van de cisterciënzers aan de moeder van God gewijd. Het patroonsfeest viel op Maria-Boodschap en ook het zegel van elke abdij verwijst naar Maria. Voor Ter Kameren was dit een gekroonde en met een stralenkrans omgeven maagd die het kindje Jezus draagt, steunend op een omgekeerde gouden maansikkel tegen een blauwe achtergrond. In 1197 liet dame Gisela een bidkapel en woningen voor de eerste kloosterzusters bouwen op een terrein gekocht van een zekere Walter Kibus. Alvorens in 1201 op kruistocht te vertrekken bevestigden Hendrik I en zijn echtgenote Mathilde in een charter afstand te doen van een uitgestrekt terrein in de omgeving van de "Pennebeek" die twee eeuwen later zou worden omgedoopt tot Maalbeek.

DE CISTERCIENZERBEWEGING

Tussen 1098 en 1300 werden er zo'n 700 cisterciënzerabdijen gesticht in Europa. Een kloosterstichting moest ten minste twaalf monniken tellen en mocht alleen op het platteland worden opgericht, ver van steden, dorpen en andere menselijke bewoning. De stichting van Cîteaux, de eerste cisterciënzerabdij, dateert uit de zomer van 1097, toen enkele monniken van de abdij van Molesmes, geleid door de H. Robertus en Albericus, toestemming kregen om een nieuw klooster te stichten. In tegenstelling tot de andere leden van hun kloostergemeenschap, ambieerden ze een leven dat nauwer aansloot bij de regel van de H. Benedictus.

De terugkeer naar de geest en de letter van de regel van Benedictus - de eredienst, geestelijke en handenarbeid in een geest van eenvoud en armoede - zoals die in Cîteaux beleeden werd, trok vele jongeren aan en leidde snel tot nieuwe stichtingen: La Ferté sur Grosne (1112), Pontigny (1114), Clairvaux gesticht door de H. Bernardus, en Morimond (1115). Onder impuls van Bernard van Clairvaux (1090-1153) nam de expansie van de cisterciënzers spectaculaire vormen aan. Hij heeft een grote invloed uitgeoefend door zijn boodschap van materiële ont-hechting en uiterste eenvoud als weg naar God.

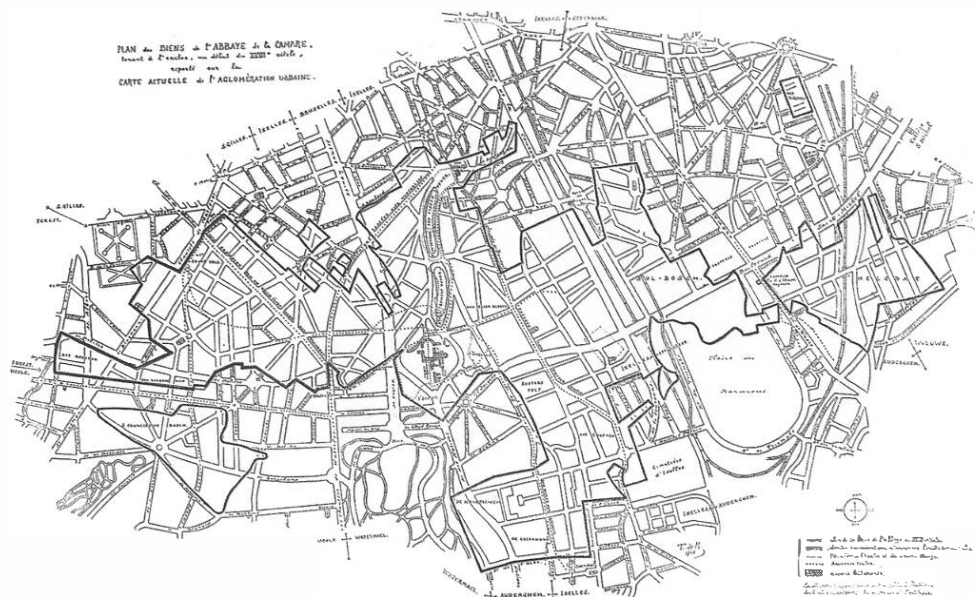

Figuratieve kaart van Elsene, ca. 1752.

De vestiging, gelegen aan de rand van het woud, in een terreinkom nabij een waterloop, ver van de bestaande wegen, beantwoordde volkomen aan de regel van de cisterciënzers. Doordat het reliëf van het terrein de uitbreidingsmogelijkheden van de gebouwen beperkte, zouden deze in de loop van de tijd diverse verbouwingen ondergaan en diverse malen worden heropgebouwd.

De abdijs had een klassieke middeleeuwse structuur. Het klooster, de refectorie, de school en de infirmerie lagen rond een neerhof en een watervlak dat men kon oversteken via een voetbrug op palen. Deze gebouwen waren omheind door een muur waarin een aantal poorten waren. Het kloosterdomein was bereikbaar langs een bochtige en schilderachtige "voetwegh", in tegenstelling tot de "steenwegh" aan de andere kant die langs de vier visvijvers liep die later de vijvers van Elsene zouden vormen: Paddevijver, Ghevaertvijver, Pinnebroeck en Elssenvijver.

Hendrik I schonk het klooster ook landbouwgronden, een recent gebouwde molen - de "Coren Molen" stroomafwaarts gelegen van de laatste vijver -, renten, een visrecht in de vijvers gelijk aan een wekelijkse maaltijd voor de kloostergemeenschap en een weiderecht voor het kloostervee. De kloostergemeenschap groeide snel aan tot bijna honderd zusters nog voor het einde van de 13de eeuw. De godsvrucht van deze eerste generaties werd aangewakkerd door het verblijf in de abdijs van enkele levende heiligen, die door de hagiografieën na hun dood mythische proporties zouden krijgen. De twee bekendste figuren onder hen waren Aleidis van Schaarbeek en Sint-Bonifatius.

Plan van de goederen van de Ter Kamerenabdij binnen de omheiningmuur, begin van de 18de eeuw.

De vorming van het grond domein

Het grond domein van de abdij groeide dankzij de bescherming van de heretogen van Brabant en de giften van particulieren aan tot zo'n 250 hectare akkers, wouden, vijvers en weiden. In een tijd dat grondeigendom de voornaamste bron van rijkdom vormde, was het voor een klooster noodzakelijk over voldoende landerijen te beschikken. Alleen zo was het mogelijk de kloostergemeenschap te voeden, te huisvesten en werk te bezorgen.

Aan het einde van de 13de eeuw bezat de abdij talrijke boerderijen en zeven schuren, soms op vrij grote afstand gelegen zoals in Koningslo. Nieuwe gebouwen werden opgetrokken, waaronder de abdijkerk die uit het begin van de 14de eeuw dateert. Buiten de omheiningmuur behoorde ook het Ter Kamerenbos toe aan de abdij.

De eerste giften van gronden of gebouwen waren afkomstig van adellijke en heerlijke families. Hun voorbeeld werd na 1230 gevolgd door rijke burgers zonder nakomelingen, door bejaarden en zieken. Maar daar waar de onroerende goederen oorspronkelijk voor niets werden afgestaan, werden er steeds meer een tegenprestatie voor bedongen, in de vorm van een lijfrente of jaarlijkse inkomsten. Met deze giften wilden de schenkers in de eerste plaats hun zielenheil of dat van hun families verzekeren.

HEILIGEN VAN BIJ ONS

Aleidis van Schaarbeek trad op zevenjarige leeftijd in het klooster. Nadat zij melaats was geworden, leefde zij in gedwongen isolement tot aan haar dood in 1250. Getroost door Christus die in haar cel aan haar verscheen, bood zij haar lijden aan om zielen te verlossen uit het vagevuur. Zieken, zondaars maar ook grote heren verdrongen zich om haar voorspraak. Er worden haar talrijke genezingen toegeschreven.

Sint-Bonifatius (1181-1260), zoon van een Brussels goudsmid aan het Kantersteen, was lid van het kapittel van Sint-Goedele en werd

volgens hoogleraar in de theologie, in 1222 in Parijs en in 1229 in Keulen. Hij trok de aandacht van paus Gregorius IX die hem tot bisschop van Lausanne benoemde. Door zijn inzet voor de hervorming van de clerus haalde hij zich de banbliksems van de kerkelijke hiërarchie op de hals, maar hij kwam ook in conflict met keizer Frederik II waardoor hij zijn bisschopfunctie moest opgeven. De laatste 18 jaar van zijn leven verbleef hij in Ter Kameren. Vermaard om zijn vele genezingen, werd hij door het volk aange-roepen tegen koorts en andere gevaarlijke ziekten.

Sint-Aleidis van Schaarbeek door Irène Vander Linden

Het reliekschrijn van Sint-Bonifatius (1670).

DE KLOOSTERS VAN HET ZONIËNWOUd

Tussen de 12de en de 15de eeuw werden er in het Zoniënwoud negen kloosters gesticht met de steun van de hertogen van Brabant, van Hendrik I tot Johanna II. Vandaag blijven van deze kloosters nog slechts enkele resten over:

* Van de *abdij van Vorst*, in 1107 door de benedictijnen gesticht langs de Geleysbeek, een zijriviertje van de Zenne, blijven het ingangsporthaal en enkele bijgebouwen over.

* Van de *priory van Hertoginnedal*, het eerste dominicanenklooster in onze gewesten, in 1262 gesticht door Aleidis van Bourgondië, de weduwe van Hendrik II van Brabant, blijft nog een paviljoen in Lodewijk XVI-stijl over.

* Van de *priory van Graenendaal*, een augustijnengemeenschap gesticht in 1343 door drie priesters onder wie Jan Van Ruusbroec, op de plaats van de kluis van Lambertus, zijn alleen enkele muren bewaard die nu geïntegreerd zijn in moderne gebouwen.

* Van de *priory van het Rood Klooster*, een augustijnengemeenschap gesticht in 1367 door de kluisenaar Egidius Olivier, samen met kanunnik Willem Daniels en Walter Van Der Molen, zijn na de sloop van de abdijkerk in het begin van de 19de eeuw nog de omheiningmuur, de woning van de prior en de boerderij bewaard, hoewel niet meer in hun oorspronkelijke staat.

* Alleen enkele vijvers, overblijfsels van de vroegere visvijvers, getuigen nog van het bestaan van de *priory van Zeven Barren*, in het hart van het Zoniënwoud, die sinds 1388 eveneens augustijnen huisvestte.

* Aan de zoom van het Zoniënwoud, op het grondgebied van Eigenbrakel, is er geen enkel zichtbaar spoor meer van de *priory van Ter Cluysen*, terwijl van de *priory van Bois-Seigneur-Isaac* nog de boerderij, de priory, de kerk en de binnentuin bewaard zijn.

* Van de *abdiën van Boetendaal (1467)* in Ukkel, Tervuren en Wezembeek, drie stichtingen van franciscanen, is niets meer overgebleven.

DE ABDIJKERK, ENIGE GETUIGE VAN DE BEGINTIJD

De abdijkerk is het enige oorspronkelijke abdijgebouw dat bewaard is gebleven, hoewel ze meerdere malen verbouwd is. Het huidige kerkmeubilair dateert voor het merendeel uit de eerste restauratiefase, voltooid aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog: de gotische lambriseringen waartegen een kruisweg hangt van Anto Carte (1886-1955), een schilder van Italiaanse afkomst uit de Borinage, de neogotische koorstoe- len en de doopvonten van de zuidelijke vleugel gebeeldhouwd door Veraart-Stoffeyn. Alleen het schilderij met de Bespotting van Christus van Albrecht Bouts (ca. 1455-1549) is ouder.

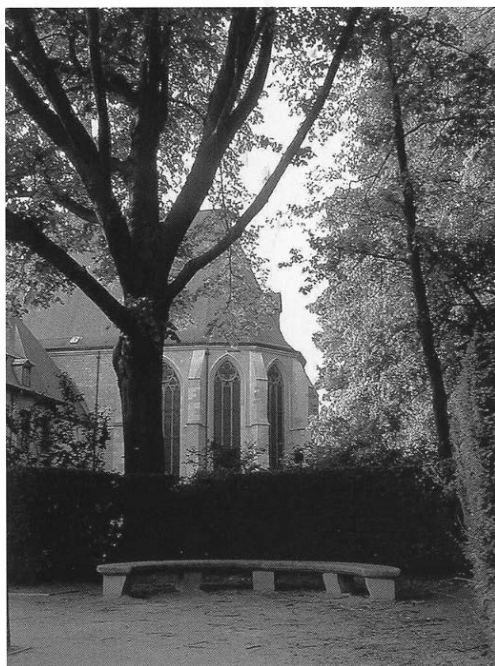
Zoals de traditie van de cisterciënzers voorschreef, werd de bouw van de definitieve kerk pas aangevat nadat de rond de kloostergang gelegen gebouwen voltooid waren. De bouw van de kerk van Ter Kameren begon vóór 1350 met de voorgevel. Van het primitieve, kleinere kerkgebouw, waarvan de fundamenten gebruikt werden voor de nieuwe kerk, is niets bewaard gebleven.

De soberheid van de eerste cisterciënzkerken werd echter minder strak nageleefd. Zo bezat de nieuwe kerk beelden in de gevel, gekleurde glasramen geschonken door Karel V en verhalende motieven op de kraagstenen en kapitelen.

De volledig in steen opgetrokken abdijkerk bestaat uit een eenbeukig schip van 54 meter lang op 11 meter breed, twee gewelfde kapellen van ongelijke diepte die het dwarschip vormen, een vijfhoekige absis en een gewelf in Lodewijk XIV-stijl. De bouwmeester was mogelijk Adam Gheerys, architect van de hertogin van Brabant. Bekend is dat hij de plan-

nen getekend heeft voor de kerk van Vilvoorde (1342), die op de abdijkerk lijkt en behoorde tot het domein van Ter Kameren en de abdij van het Rood Klooster.

De stijl van de abdijkerk is typerend voor de overgang tussen de hooggotiek en de flamboyante gotiek. Het oorspronkelijke gebouw is echter op tal van plaatsen gewijzigd tijdens de gedeeltelijke heropbouw in het begin van de 17de eeuw en een eeuw later bij verbouwingswerken voor de modernisering van de abdij.

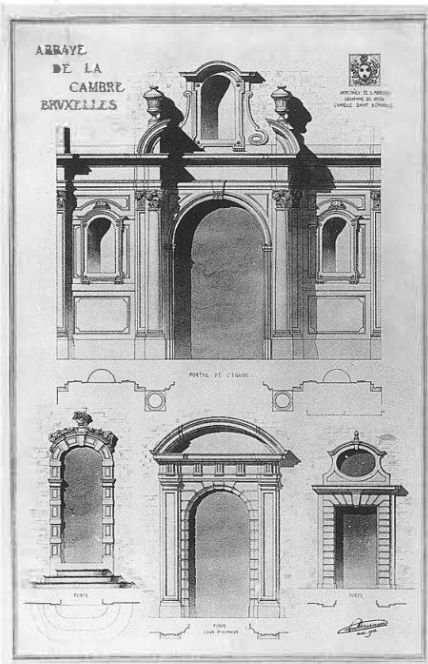

Koor van de kerk dat tot de overgangsfase tussen hooggotiek en flamboyante gotiek behoort.

Het ingangsportaal

De gotische gevel gaat terug tot het begin van de 15de eeuw. In een streven naar eenvormigheid van stijl met de andere gevels van het voorplein werd het gotische portaal in 1730 bekleed met een barok geveldecor van Corinthische zuilen die een klassiek hoofdstel dragen bekroond met een cirkelvormig fronton dat doorbroken wordt door een monumentale nis.

De Brabantse topgevel waarvan het timpaan drie blinde raamopeningen draagt, is origineel. Het centrale venster is omstreeks 1609 in de hoogte vergroot ter vervanging van een smaller venster dat versierd was met een glasraam met het wapenschild van Karel V. Dit glasraam werd vernield bij de brand van 1581.

Barok kerkportaal, details.

Voor de gotische gevel van de kerk is een barok portaal geplaatst (1730).

Het eenbeukig schip

Zoals bij de meeste cisterciënzer vrouwenkloosters heeft de kerk van Ter Kameren maar één schip dat zeer sober is en verlicht wordt door hoge spitsboogvensters.

De afwezigheid van steunberen aan de buitenkant is te verklaren doordat het schip nooit een stenen gewelf heeft gehad. De eerste houten overwelling met dakspanen die in 1581 in de vlammen opging, werd volgens de

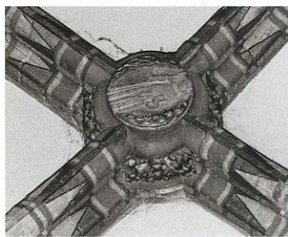
Schip en dwarschip van de abdijkerk.

smaak van de 17de eeuw vervangen door een cassetteplafond waarvan de trek balken en het bovenste dakgebinte nog bewaard zijn. Aangezien dit dak te zwaar werd gevonden, werd het verborgen onder een verlaagd gewelf van pleister op latwerk op het ogenblik dat het barokportaal aan de gevel werd toegevoegd. Later is dit gewelf, nadat het bouwvallig was geworden, weer verwijderd, waardoor de mooie steunbalken opnieuw zichtbaar zijn geworden.

Het schip dat recent vensters heeft gekregen die op de kloostergang uittegen, had vroeger naakte muren van blokken ijzerhoudende lediaanzandsteen. Hierin zaten smalle vensters met gebroken boog die redelijk hoog geplaatst waren zodat het schuine dak van de kloostergang tegen de kerkmuur kon aanleunen. In deze muur bevond zich alleen de deur voor de lekenzusters. In de 18de eeuw werd de onderkant van de muren bekleed met een houten lambrisering met ingewerkte biechtstoelen. Ter hoogte van het koor van de zusters werden polychrome fresco's van de twaalf apostelen aangebracht omringd door rode slingers met daartoven cartouches.

Sluitsteen met op het medaillon een abdis steunend op haar staf.

De kapellen die de dwarsbeuk vormen

De zusters kwamen vanuit de kloostergang de kerk binnen door een deur gelegen in de zuidelijke dwarsbeuk, die bovendien een ondiepe kapel bevatte met vlakke koorsluiting. Deze vleugel wordt vandaag ingenomen door de **kapel van het Heilig Sacrament**.

Het is de enige kapel die zijn oorspronkelijke gewelf bewaard heeft en waarvan de muren ouder zijn dan de kerk zelf, aangezien ze ook deel uitmaken van de oostelijke vleugel van de kloostergang. De stenen gewelfrijb-

ben lopen uit in een medaillon van een abdis steunend op haar staf en rusten op stevige figuratieve draagstenen. Onderaan zijn respectievelijk het hoofd van een man, een vrouw, een monnik en een begijn te zien, terwijl de bovenste delen een verhalende inhoud hebben: een wolf die een lam verslindt, een zeemeermin, een aap met haar jong, en een leeuw met twee lichamen die een wapenschild vasthoudt. De robuuste zuilen met kapitelen die versierd zijn met loofwerk, typisch voor de Romaanse kunst, zijn slechts gedeeltelijk authentiek.

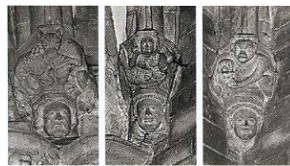
De glasramen verbeelden de Boodschap aan Maria, de geboorte van Christus en het leven van Sint-Bernardus in de visie van Rodolphe Strebelle (1880-1959). Zoals alle andere glasramen van het gebouw zijn ze vervaardigd en geassembleerd door de Schaarbeekse meester-glasnier Florent-Prosper Colpaert (1886-1940).

De noordelijke dwarsbeuk, dieper maar zonder kapel, is van latere datum. De **Sint-Bonifatiuskapel** zoals ze thans genoemd wordt, is namelijk in de tweede helft van de 15de eeuw aangevat en voltooid bij de heropbouw van de kerk na de brand van 1581. Dit blijkt uit het vervonnde, trapeziumvormige grondplan ten opzichte van het schip, uit het gebruik van een meer zilverkleurige en kleinere steen afkomstig uit de steengroeven van Vilvoorde-Diegem en uit het niet-aansluiten van de kroonlijst aan die van het schip. Het bakstenen gewelf met kruisribben is pas herbouwd vanaf 1695. De draagstenen stellen de beeltenissen van kerkvaders voor.

De priesters kwamen vroeger binnen langs de deur in de westmuur van de kapel. Achter de deur ligt sedert de 15de eeuw een gewelfde gang die toegang geeft tot het voorplein. Dit zogenaamde **"kleine klooster"** diende ook als kapel voor de leken.

In de kapel bevindt zich het houten reliekschrijn van Sint-Bonifatius (1670) met een beschildering van imitatieschildpad, versierd met oplegels en beeldjes in zilver en verguld koper. Het schrijn ont-snapte aan de plundering van 1796 maar keerde pas in 1929 naar de kerk terug na gedurende tachtig jaar te hebben gediend als standbeeldsokkel in de Kapellekerk. Ook heeft het deksel het beeldje verloren dat de Liefdadigheid symboliseert en er waarschijnlijk moet hebben uitgezien als de beeldjes van de Hoop en het Geloof die de hoeken versieren.

De glasramen stellen scènes voor uit het leven van de heilige Aleidis, door Charles Crespin, en dat van Sint-Bonifatius naar tekeningen van Léon Navez (1900-1967).

Figuratieve draagstenen in de kapel van het Heilig Sacrament: een wolf die een lam verslindt.

Het "kleine klooster" dient vandaag als weekkapel.

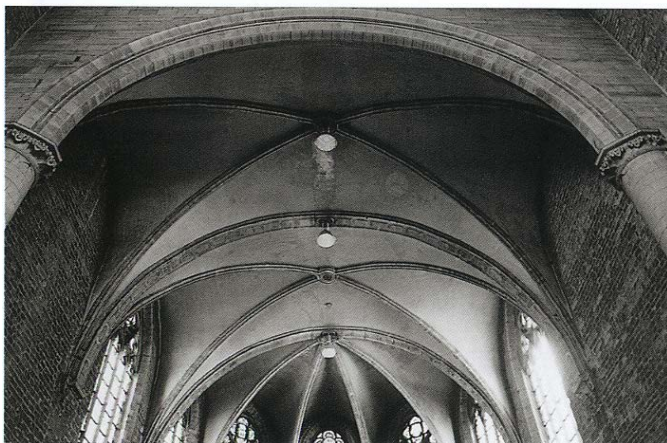
Het koor

De bouw van het koor dateert van vóór 1350. Hierop wijzen de kapitelen met loofwerk van de zuilen en de gesculpteerde kraagstenen, die typisch zijn voor de late Romaanse stijl.

De oorspronkelijke gewelven waren hoger dan vandaag. Kenmerkend voor de Brabantse variant van de Romaanse stijl bevond de gewelfsleutel zich binnen in de koorafsluiting. Een breed stenen altaar werd verlicht door het gedempte licht dat gefilterd binnenviel door langwerpige vensters met glasramen in grisaille waartussen zware steunberen stonden. Het altaar werd geflankeerd door een torenvormig tabernakel en een stenen baldakijn waarin de bank van de celebranten stond. Een spoor hiervan is nog te zien in de muur rechts. Voor het altaar viel het licht op de stenen gisant die het graf van Sint-Bonifatius bedekte. Een versierd hek scheidde het priesterkoor van de koorstoelen van de zusters die zich in het voorste deel van het schip bevonden.

De gewelven die ingestort waren bij de brand van 1581 werden eerst vervangen door een vlak plafond met zware dwarsbalken die vandaag nog zichtbaar zijn. Vanaf 1657 werden nieuwe gewelven met gotische ribben gebouwd naar de plannen van de Jezuïetenarchitect Hesius. Ze zijn opgesmukt met barokke details zoals de verdeling van de ribben, de gewelfsleutels in oculusvorm, en de cassetten die de volle gewelfbogen versieren. Bij de voltooiing van het nieuwe koor schonken de aartshertogen Albrecht en Isabella een albasten retabelaltaar in renaissancestijl aan de abdij, beeldhouwd door Jan Mone. Dit altaar bevindt zich thans in de Maeskapel van de Sint-Goedelekathedraal, net als het prachtige smeedijzeren hek dat het

Gotische ribgewelven van het koor.

koor van de zusters omsloot en omstreeks 1770 ontworpen werd door Egide Joseph Delmotte.

De glasramen van het koor, die vroeger in grisaille waren uitgevoerd, stellen de Heilige Drievuldigheid en Sint-Bonifatius voor. Ze zijn in 1938 geassembleerd door meester-glazenier Colpaert naar kartons van Anto Carte (1886-1955) en Léon Navez (1900-1967).

DE EERSTE HEROPBOUW NA DE GODSDIENSTOORLOGEN

(1578-1695)

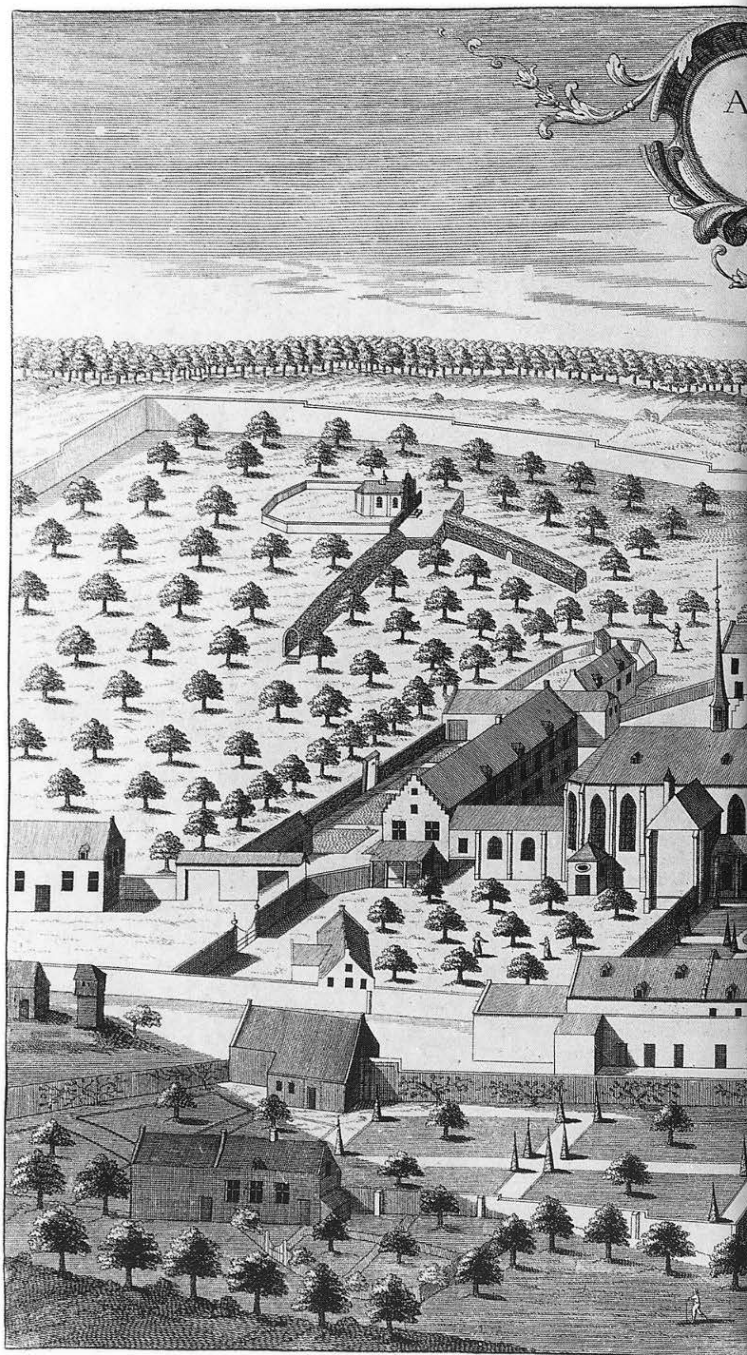
De Ter Kamerenabdij in verval

Het einde van de 16de eeuw luidde voor onze gewesten een periode in van instabiliteit, oorlogen en hongersnood waaraan ook de Ter Kamerenabdij niet ontsnapte. Doortrekkende vreemde troepen maakten zich schuldig aan plunderingen en vernielingen. De inkomsten en het bezit van de abdij kregen het hard te verduren en de kloostergemeenschap moest herhaalde malen haar toevlucht zoeken in haar refugehuis in Brussel.

Gekneld tussen de strijdende partijen werd de abdij in 1578 eerst geplunderd door de calvinisten en daarna op 16 september 1581 in brand gestoken door de troepen van de Spaanse bevelhebber Alexander Farnese, om te vermijden dat ze in handen zou vallen van de gereformeerden. De kloosterzusters moesten machteloos toekijken vanuit hun Brusselse refuge en konden pas in 1585 naar hun abdij terugkeren.

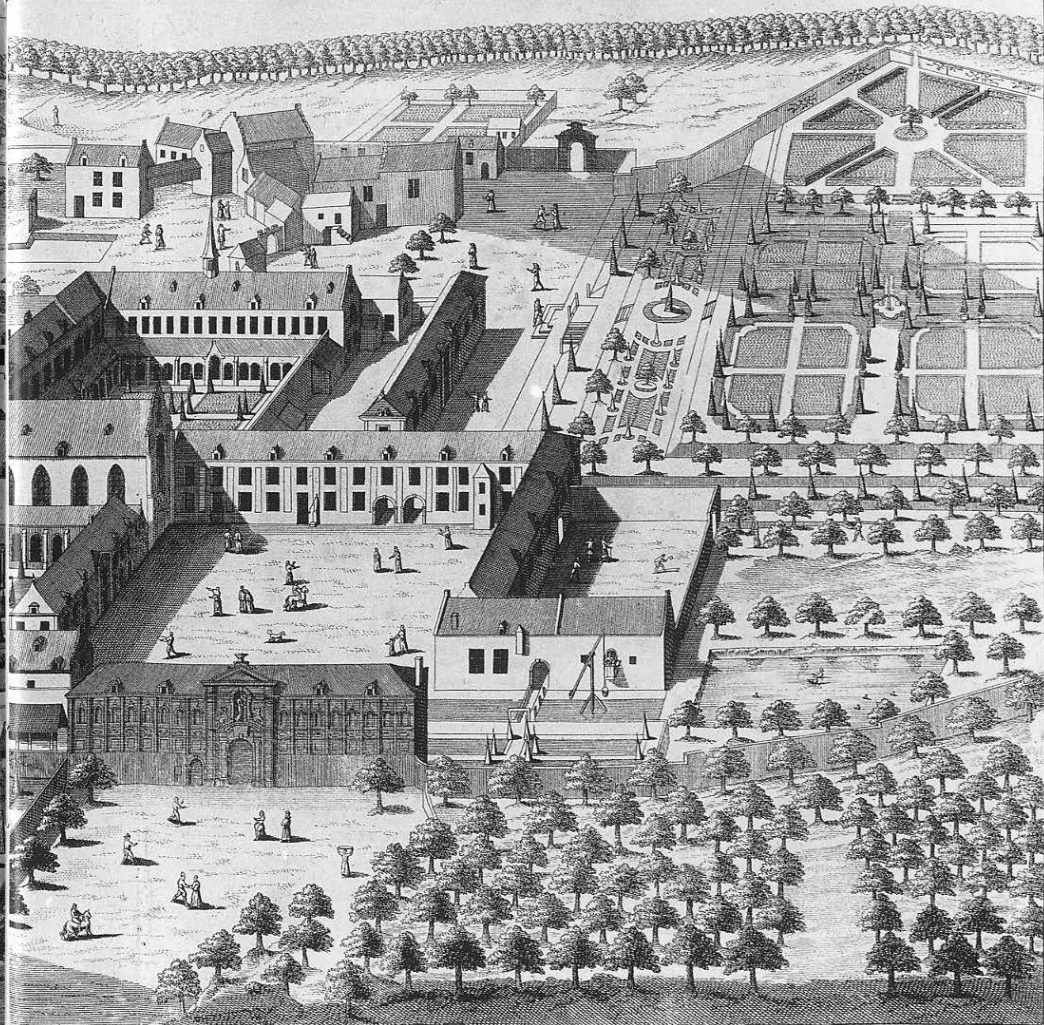
De volle morele en financiële steun van Filips II van Spanje en na hem van de aartshertogen Albrecht en Isabella was nodig om geduldig herop te bouwen wat vernield was. Abdis Barbe Tasse (1567-1593) zette zich aan deze taak met een autoritaire halsstarrigheid waardoor zij in 1593 om disciplinaire redenen vroegtijdig uit haar ambt ontzet werd. Catherine d'Iltre (1594-1599) ontving in 1594 een som van 3.000 pond van de Spaanse koning, ondanks de penibele toestand van de schatkis, voor de heropbouw van de abdijskerk. Jeanne de Penin (1599-1614) kreeg geld van Albrecht en Isabella voor de herinrichting van de slaapzalen en de bouw van nieuwe kerkorgels. Zij aarzelde ook niet om gronden te verkopen om over meer financiële middelen te beschikken.

Toch zou de abdij in de loop van de 17de eeuw nog viermaal verwoest worden, ondanks de garanties die door de legers werden gegeven: in 1600 door muitende soldaten die hun soldij niet hadden ontvangen; in 1632 bij de inval in Brabant door gouverneur Frederik-Hendrik van Nassau en vervolgens door prins Eugène van Mansfeld; in 1635 toen de Franse en Hollandse legers naar Brussel afzakten na hun mislukt beleg van Leuven; en in 1695 tijdens het bombardement van Brussel door de troepen van Lodewijk XIV. Pas met de vrede van Utrecht in 1713 die een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog braken voor de abdij opnieuw betere tijden aan.

Sanderus, Abbatia Beatae Mariae
de Camera Ordinis Cisterciensis.

ABATIA BEATÆ MARIÆ
DE CAMERA
ORDINIS CISTERCIENSIS
IUXTA BRUXELLAS

De vensters worden overspannen door een gedrukte boog.

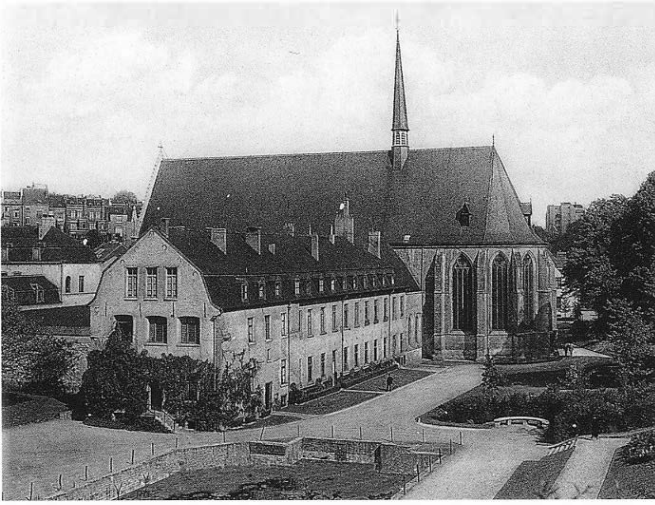
Nieuwe kloostergang tussen gotiek en barok

Onder abdis Jeanne de Penin (1599-1614) werd de huidige kloostergang van de Ter Kamerenabdij gebouwd - uitzonderlijk groot (40 x 37 meter) - in een stijl die nog geen barok was maar ook niet echt gotisch meer. De galerijen kregen een korfbooggewelf met lijstwerk in stuc. De gebroken bogen van de vensters werden vervangen door gedrukte bogen. Om het comfort te verhogen werd de kloostergang door ramen met ijzeren kruiskozijnen en ruiten gescheiden van de kloostertuin, die nog enkel toegankelijk was langs een deuropening in het midden van elke arm. De tuin bestond uit vier grasvelden afgezoomd met bukschagen en gesnoeide taxussen op de hoeken. In het midden stond een grote granieten vaas op een beeldhouwde voet.

De galerijen hebben korfbooggewelven met lijstwerk in stuc.

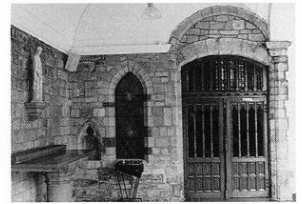
De kloostergang was de echte draaischijf van de abdij. Het was een vierkante overdekte galerij die langs de vier zijden omringd was door de verschillende kloostergebouwen. Deze gebouwen voorzagen in de lichamelijke, intellectuele en spirituele noden van de kloostergemeenschap. In het oosten lag het gebouw van de zusters met op het gelijkvloers de sacristie, het amarium (kleine bibliotheek), de kapittelzaal, de trap naar de slaapzaal en de leeszaal, en op de verdieping de gemeenschappelijke slaapzaal met achteraan de cellen van de abdis en de kosteres die een venster had van waaruit ze de kerk in het oog kon houden. In het zuiden lagen de keuken, de wasruimte en de refter, in het noorden de kerk en in het westen het gebouw van de lekenzusters.

Het gebouw van de kloosterzusters bestond in hoofdzaak uit de kapittelzaal en de slaapzaal.

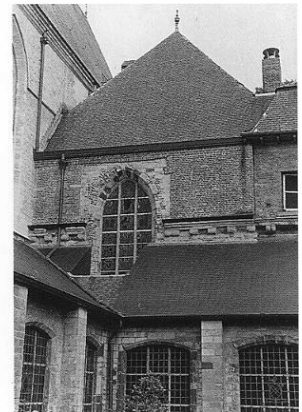
De zusters kwamen in de kloostergang bijeen tijdens de uren die voorgescreven waren voor de psalmlezingen met hafluide stem (*lectio divina*) en het persoonlijk gebed. Hier lazen ze de boeken die ze ontleenden in het armarium, gezeten op de stenen banken die rondom in de kloostergang waren opgesteld. In deze galerijen konden ze ook al mediterend op en neer wandelen. In de oostelijke arm van de kloostergang gaf de **deur van de kloosterzusters**, overspannen door een rondboog, toegang tot het koor van de kerk via de zuidelijke dwarsbeuk. In de middeleeuwse vrouwenkloosters was er geen directe toegang vanuit de slaapzaal naar de kerk. In de muurnis links van de deur stond een olielamp die brandde tijdens de gebedsdiensten gehouden vóór het aanbreken van de dag.

De **stenen kroonlijst in Romaanse stijl** op de muur van de kerk is een overblijfsel van de primitieve kloostergang uit de 13de eeuw. De muur is verhoogd tijdens de heropbouw. Van de **refter** in de zuidelijke arm van de kloostergang blijft nog slechts het benedengedeelte van de muur over. Naast de toegangsdeur is nog de holte te zien van het lavatorium of kloosterfontein die teruggaat tot de tweede helft van de 13de eeuw. De zusters gebruikten het lavatorium tweemaal per dag: vóór de dienst van de terts en vóór de maaltijd na de sext. Ze wasten hun handen en hun gezicht en kamden zich vóór de dienst. In Ter Kameren ging het om een muurfontein met een stenen bank waarop twee lange bakken stonden voorzien van kranen. In andere kloosters was het lavatorium ondergebracht in een veelhoekig gebouwtje dat uitstak in de kloostertuin.

De deur van de zusters met de nis waarin een olielamp brandde tijdens de nachtdiensten.

De stenen kroonlijst in Romaanse stijl, overblijfsel van het primitieve klooster uit de 13de eeuw.

Het klooster is volledig heropgebouwd tijdens de restauratiecampagne tussen 1932 en 1934.

De muur van de refertvleugel is gesloopt door het leger.

De **kapittelvleugel** die aan de zuidelijke dwarsbeuk van de kerk paalde, had een lange gevel geritmeerd door veertien traveeën op twee bouwlaagen. Sinds het verblijf van het leger in de abdij is deze gevel bekroond door

een mansardedak met dakkapellen onder een driehoekig fronton. Het is in deze periode dat de aansluitende vleugels van de refert en de wasplaats afgebroken zijn. De kapittelvleugel was overigens reeds gehalveerd in de 15de eeuw.

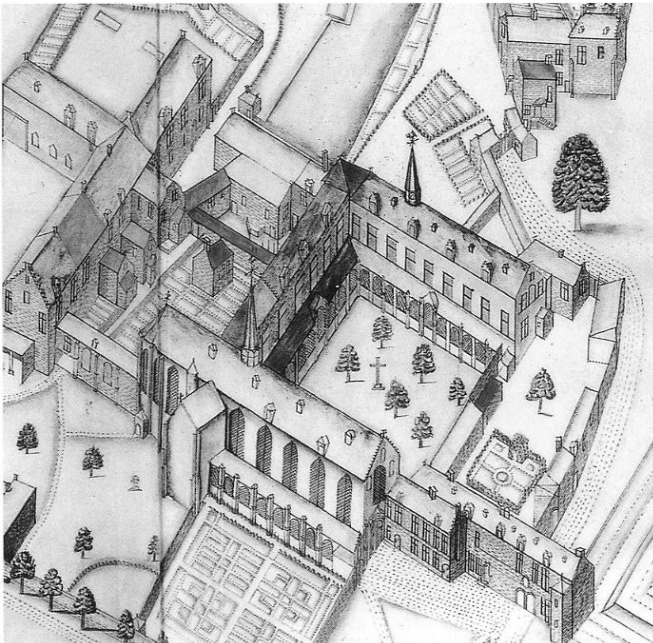
In zijn huidige staat is de kloostergang volledig herbouwd tijdens de restauratiecampagne tussen 1932 en 1934. De vensters zijn toen versierd met glasramen die verwijzen naar de abdisen en kloosterzusters uit vooraanstaande families. De muren dragen moderne fresco's van Irène Vander Linden en Rodolphe Strebelle (1880-1959) die de levens van de heilige Aleidis van Schaarbeek en Franciscus van Assisi uitbeelden. In de kloostergang hangen ook diverse maskers van Charles Delporte (1928), typerend voor het fantastische karakter van zijn werk. En in de kloostertuin ligt de grafsteen van Maxime Carton de Wiart, de eerste pastoor van de parochie van Sint-Philippus de Neri, die sindsdien Onze-Lieve-Vrouw van Ter Kameren is geworden.

Het kwartier van de abdis

Het lekedeelte van de abdij heeft zich ontwikkeld ten noorden en ten westen van de kloostergebouwen: schuren en boerderijen, brouwerij, school, infirmerie, gastenverblijf. De woning van de abdis, gelegen naast het portaal van de kerk, vormt het bindteken tussen deze twee werelden.

MODERNISERING NAAR FRANS MODEL (1712-1794)

Het kwartier van de abdis onderging een grondige gedaanteverandering aan het einde van het Ancien Régime. Onder het bestuur van twee adellijke abdisen werden grootscheepse nieuwbouw- en moderniseringswerken ondernomen in Lodewijk XIV- en Lodewijk XV-stijl. Het is dit fraaie symmetrische en harmonische gebouwenensemble dat we vandaag nog kunnen zien. De meeste abdijen in de Oostenrijkse Nederlanden deden trouwens mee aan deze modernisering naar Frans model. Villers-la-Ville en Orval zetten hierbij de toon.

Guillaume Couvreur, grondatlas,
1716-1720.

De terrastuinen gezien vanaf de wandeling van abdisen.

Séraphine Snoy, de laatste abdis van Ter Kameren, 1757-1794, schilderij van Fr. Jacquin.

De abdisen wilden het prestige van de abdij verhogen door ze de allures te geven van een kasteel voorzien van de architecturale statussymbolen van die tijd: een buitenportaal met monumentale gevel, een voorplein met brede opritten waarlangs de koetsen vlot konden af en aan rijden, brede classicistische gevel met een bordes ervoor, een ruim verblijf voor de voornamste gasten die zich onthaald moesten voelen bij personen van dezelfde rang, talrijke bijgebouwen voor stallen, koetshuizen, personeelsverblijven, en om het geheel te bekronen, mooi aangelegde tuinen.

De periode van de grote werken werd ingezet door abdis Marie-Ernestine de Gand-Vilain (1712-1718) die de terrastuinen liet aanleggen. Abdis Louise Delliano y Velasco (1718-1735), wiens blazoen het ingangsportaal siert, ondernam de bouw van de twee grote zijvleugels rond het voorplein, het presbyterium links en de dienstgebouwen rechts, het kerkportaal en de monumentale trap die naar de tuinen leidt. Het gebouw aan de promenade van de abdisen, geritmeerd door stenen booggewelven, is opgericht onder abdis Benoîte Anthony (1735-1756), bijgenaamd "de spaarzame" vanwege haar terughoudendheid om de verfraaiingwerken voort te zetten. De eenenveertigste en laatste abdis, Séraphine Snoy (1757-1794), voltooide het bouwprogramma met het abdispaleis, het ingangshalfrend, de afwerking van het voorplein en de vergroting van de infirmerie. Zij liet ook de gebouwen uit het begin van de eeuw aan de veranderde smaak aanpassen.

DE ABDIJTUINEN

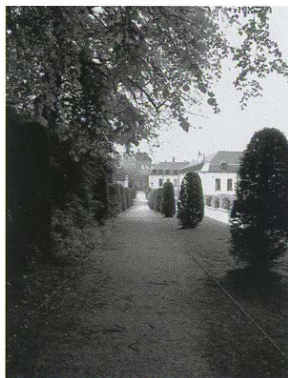
De aanleg van de tuinen van de Ter Kamerenabdij, waarvan de huidige oppervlakte niet meer dan vijf hectare bedraagt, gaat terug tot het begin van de 18de eeuw en luidde het begin in van de eerste heropbouwcampagne van de abdij die zich over een halve eeuw zou uitstrekken.

De tuinen bestaan uit twee delen: een classicistisch park in het dal, en in het westen een monumentale tuin in terrasvorm.

Deze tuin bestaat uit vijf opeenvolgende terrassen op de flank van de Maalbeekvallei. Men betrad de tuin via de zuidelijke binnenplaats langs een imposante trap in Lodewijk XIV-stijl. Deze trap verdween bij de aanleg van de Emile De Motlaan en de Emile Duraylaan, ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling van 1910. Het park is sindsdien langs de kant van deze nieuwe lanen afgesloten door een stenen balustrade en een trap in de stijl van de tuinen. Ten tijde van hun aanleg strekten de tuinen zich dus uit tot aan het Ter Kamerenbos waarvan de ingang gevormd werd door brede vlakke dreven verfraaid met bloemperken en hagen.

Tuinen in de winter.

Het eerste terras is opgevat als een wandelweg rond de abdij.

Terrassen van ongelijke grootte

Hoewel de terrasvorm de wandelaar een zicht zou moeten geven op de hele tuin, is dit in Ter Kameren niet het geval om een zeer eenvoudige reden: de helling van het talud wordt steiler naar beneden toe, waardoor de terrassen alsmat smaller worden en elkaar verbergen.

Het eerste, onderste terras is ontworpen als een rondweg die het mogelijk maakt rond het hele abdijcomplex te wandelen en waarlangs men de voornaamste gebouwen kan bereiken. Het is een wandeldreef afgezoomd met taxussen die gesnoeid zijn ter hoogte van de bovenkant van de steunmuur die de binnenplaats omsluit.

Het tweede terras is opgevat als een promenade bepaald door het tracé en de vorm van de aanplantingen, de taxussen en de buksbomen die kegelvormig gesnoeid zijn in een bloemperk van Franse stijl.

De twee volgende terrassen hebben een complexere structuur. Ze zijn beide toegankelijk langs een rechte trap. Het derde terras bevat een siertuin bestaande uit bloemperken met witte rozenstruiken omsloten door gesnoeide bukschagen. Het wordt aan beide uiteinden afgesloten door een balustrade en zitbanken uit blauwe hardsteen.

Het bovenste terras ten slotte bevat een renaissancecetuin die vrijer is aangelegd met hier en daar minerale elementen. Centraal ligt een watervlak in de vorm van een klavertje vier terwijl de vleugels uit grasperken met vrijstaande taxusbomen bestaan. Op de achtergrond bedekken grote rododendronstruiken het talud dat afgesloten wordt door een stenen balustrade in Lodewijk XIV-stijl. Deze balustrade dateert van de aanleg van

de De Motlaan en de Duraylaan.

Vijver in de vorm van een klavertje vier omringd door grasperken.

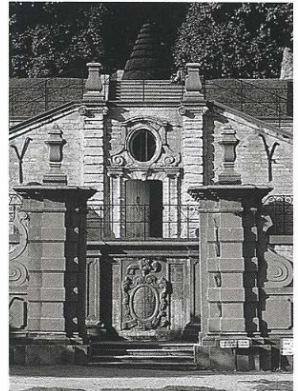

Portiek van de monumentale trap voor de restauratie in 1932.

De monumentale trap

De brede en dubbele monumentale trap die toegang geeft tot de terrassen getuigt van de zucht naar prestige van de opdrachtgevers die misplaatst lijkt in het kader van een abdij. De trap heeft immers geen ander nut dan de helling van het talud te corrigeren, die nog geaccentueerd wordt door de recente aanleg van de zuidelijke binnenplaats. Ongetwijfeld was hiervoor een goedkopere oplossing denkbaar geweest. Deze kritiek is trouwens ook te lezen in documenten uit die tijd. Afgezien daarvan is het resultaat door de symmetrie en monumentaliteit zeer geslaagd.

De eerste treden van de trap zijn in vooraanzicht geplaatst en worden omkaderd door twee gebosseerde pilasters waarop stenen vazen staan. Daarachter bevindt zich een hoge muur die als steunmuur dient voor het eerste tuinterras. Twee trapdelen vertrekken vervolgens in een rechte hoek en lopen van elkaar weg naar het trapportaal erboven. Vervolgens komen de twee trapdelen opnieuw samen in een omgekeerde symmetrische beweging die naar de tweede verdieping leidt. Door de kleinere helling volstaan daarna twee rechte trappen om de hogere niveaus te bereiken.

De trap geflankeerd door twee gebosseerde pilasters bekroond met stenen vazen.

De bouwvallig geworden trap.

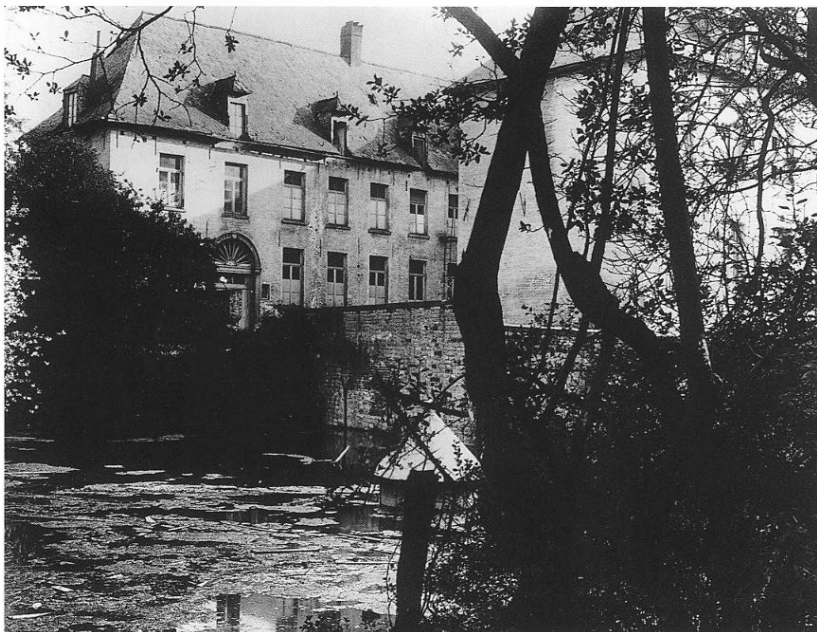

Een bebost talud aan de rand van een eendenpoel

Het noordelijk deel van de tuinen, gelegen op het grondgebied van de gemeente Elsene, is meer opgevat als een klassiek park: bomen op de hellingen en een rechthoekig waterbekken omzoomd met bosjes en hagen nabij de gebouwen. Dit bekken, de zogenaamde eendenpoel, wordt gevoed door de bron van de Maalbeek. Tegelijk visvijver en waterregeling, voorzag het stroomafwaarts de wasplaatsen, de moestuinen en het vee van de abdij van water, om daarna verder te stromen naar de vijvers buiten de abdij. Vroeger lag er voor dit bekken nog een andere, meer bochtige visvijver.

Het plantsoen aan de ingang, gelegen voor het voorplein, lag tot het begin van vorige eeuw binnen de omheiningsmuur van de abdij. Daar bevond zich de manege van de Militaire School, gebouwd op de plaats van het vroegere voorhof van de abdij. Na de afbraak van dit gedeelte van de muur, noodzakelijk voor de aanleg van de Emile Duraylaan, richtte Jules Buysens, inspecteur van de plantsoendienst van de stad Brussel, in 1927 de openbare ruimte op deze plaats in rond twee toegangswegen. Dit plantsoen is volledig hertekend om meer zones met aanplantingen te creëren in het kader van de heraanleg van de abdijsuinen, die in fases gepland is.

De eendenpoel waar de Maalbeek ontspringt.

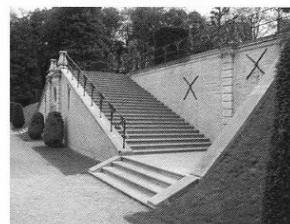
Jules Buysens heeft het perspectief op de terrassen geopend (1930-1932).

De restauratiecampagnes

De tuinen van de Ter Kamerenabdij verkeerden begin vorige eeuw in zeer verwaarloosde toestand. Ze werden een eerste maal gerestaureerd in 1932 onder impuls van Jules Buysens en een tweede maal in 2000 door het landschapsarchitectenbureau Jean-Noël Capart.

De voornaamste opdracht van Jules Buysens, geholpen door stadsarchivaris François Malfait, bestond erin een voormalig oefenterrein van het leger weer tot tuin om te vormen. Zijn plannen, gedateerd op 4 mei 1927, waren erop gericht de tuinen die geamputeerd waren door de aanleg van de De Motlaan in hun oude glorie te herstellen. Deze plannen werden uitgevoerd tussen 1930 en 1932.

Buysens heeft niet alleen de tuinen en terrassen gerestaureerd, zich inspirerend op de historische keuzes van Louis Van der Swaelmen die zich zelf gebaseerd had op de panoramische gravures van Antoon Sanderus uit 1726 en de beschrijving van Sander Piron in zijn geschiedenis van het Zoniënwood. Hij heeft ook de doorkijk gecreëerd vanaf het talud van de Emile Duraylaan naar de tuinen en terrassen, en de cirkelvormige promenade aangelegd die ze langs zachte hellingen verbindt met de rest van de tuin. De aanplantingen op de taluds hebben ook de intieme sfeer versterkt door het in elkaar overlopen van de verschillende gedeeltes.

De vernieuwde monumentale trap.

BEELDEN EN MONUMENTEN

Camille Lemonnier.

* *Luitenantgeneraal Dassin de Saint-Georges* (1928), beeldhouwwerk voor het ingangsportaal van de abdij. Borstbeeld van Eugène De Bremaeckers (1867-1973), bas-reliëfs van Jules Berckmans en Lucien Hoffman die de aftocht uit Antwerpen en de slag van Sint-Joris nabij Nieuwpoort voorstellen, twee episodes uit de Eerste Wereldoorlog waarin deze militair zich onderscheidde.

* *Henri Dunant* (1828-1910), borstbeeld door Nurset Suman (1907), ingehuldigd in 1978 ter ere van de stichter van het Rode Kruis in Zwitserland in 1863, naar aanleiding van de massaslachtingen aangericht tijdens de slag van Solferino.

* *Camille Lemonnier*, door Pierre Braecke (1858-1938), herdenkingsmonument uit 1922, waarvan het bekronende beeld verwijst naareen controversiële roman van deze schrijver, "Un Mâle".

* *Medaillons voor twee schilders en een dichter uit Elsene, nabij de bron van de Maalbeek: schilders Louis Clesse (1889-1961) en Henri Logelain (1889-1968) door René Cliquet (1899-1977); op het talud van de Emile Duraylaan, dichter Valère-Gille (1867-1950), conservator van de Koninklijke Bibliotheek Albert I en directeur van "la Jeune Belgique", door Victor Demanet (1895-1964).*

* *De paardenmennervan Thomas Vinçotte (1850-1925), in de as van de F. Rooseveltlaan, op de hoek van de Emile Duraylaan en de Emile De Motlaan. Geslaagde uitbeelding van de beweging van mens en dier. Samen met Jules Lagae vervaardigde Vinçotte ook het vierspan voor de triomfboog van het Jubelpark, en in het park het monument voor de Belgische pioniers in Kongo.*

De paardenmenner.

DE SINT-BONIFATIUSKAPEL

De promenade van de abdisen liep rond de later verplaatste Sint-Bonifatiuskapel.

De kleine Sint-Bonifatiuskapel bevindt zich vandaag aan het einde van de promenade van de abdisen. Het verblijf waar de heilige achttien jaar binnen de muren van de abdij had geleefd, werd tot kapel omgevormd op initiatief van abdis Jeanne de Penin. De kapel is meerdere keren verplaatst: van de hoeve van Ledeberg naar de kerkhofheuvel, en later naar de hoogte achter het koor van de kerk waar ze werd verbouwd in Lodewijk XVI-stijl onder abdis Séraphine Snoy. In dit bedevaartsoord werd elk jaar een plechtige mis opgedragen op de feestdag van de heilige. Het schrijn met de relikven van Sint-Bonifatius werd op deze dag in processie rondgedragen.

De tot ruïne vervallen kapel werd gered door minister August Liebaerts die ze in 1917 heropbouwde bij zich thuis, in het kasteel Ter Linden in Ternat. Hij schonk de kapel aan de abdij terug toen de tuinen opnieuw werden aangelegd.

De kapel heeft een traditioneel rechthoekig grondplan met polyonaal koor onder een dak met vijf dakhellingen. De stenen gevel wordt omkaderd door twee gebossede hoekpilasters die een hoofdgestel en een fronton met lijstwerk dragen. De deur van de kapel is verfraaid met een natuurstenen omlijsting.

De Sint-Bonifatiuskapel na de restauratie.

De achtervleugel van het abdispaleis is verbouwd in 1726.

DE PROMENADE VAN DE ABDISSEN

De promenade van de abdisen, waarschijnlijk zo genoemd vanwege zijn dubbele lindendreef, vormt in feite de zuidelijke binnenplaats van de abdij, die in het wereldlijke gedeelte ligt, aan de voet van de tuinen. Deze binnenplaats omvat de achtervleugel van het abdispaleis, een dienstgebouw, een school en een infirmerie. Deze gebouwen huisvesten vandaag de lokalen van de "École nationale supérieure des Arts visuels" van de Franse Gemeenschap.

De promenade was vroeger een gesloten binnenplaats voorzien van een secundaire ingang die vooral door wagens werd gebruikt. In het begin van de 20ste eeuw is de zuidelijke toegangspoort van de abdij, geflankeerd door een conciërgewoning, afgebroken voor de aanleg van de Emile De Motlaan. In de buurt bevindt zich het laatste overblijfsel van de omheiningmuur waarvan de gebruikte materialen - natuursteen, bakstenen gebakken met hout of steenkool - getuigen van de verschillende bouwperiodes.

De achtervleugel van het abdispaleis (1726)

De achtervleugel van het abdispaleis, die haaks op het hoofdgebouw staat, dateert van omstreeks 1726 onder het bestuur van abdis Louise Delliano y Velasco. De onregelmatige en verspringende bijgebouwen zijn toen gegroepeerd in een enkele vleugel, die later in overeenstemming gebracht is met de stijl van het nieuwe abdispaleis. Dit blijkt uit de lateien met cirkelboog, de kroonlijst en het mansardedak.

De achterkant van het abdijpaleis onder de militaire bezetting.

De zijgevels van het gebouw zijn verbouwd in 1922, na de sloop van een gedeelte van het dienstgebouw om een vrij perspectief te krijgen vanaf het talud van de Duraylaan. Voordien was er in de muur van de gevel die uitgaf op de visvijver een poort die naar de binnenplaats leidde. Deze poort is ingewerkt in de nieuwe zijgevel. Tijdens een renovatiecampagne in het begin van de jaren 1990 zijn de gevels versterkt, de ramen vervangen en de dakkapellen vereenvoudigd.

De zijgevel van het achtergebouw van het abdijpaleis is verbouwd in 1922.

De booggewelven zijn dichtgemaakt en het lage dak is vervangen door een mansardedak.

Het dienstgebouw (1740)

De kruiskozijnen van de vensters en de lateien van de koetspoort waarvan de sleutel het blazen van abdis Benoîte Anthony draagt, wijzen erop dat het dienstgebouw grotendeels dateert van 1740, met uitzondering van het later opgetrokken uiteinde.

De booggewelven zijn helaas dichtgemetseld en een bijkomende verdieping is in de plaats gekomen van het lage dak op een uitstekende houten kroonlijst die de hele charme en het evenwicht van het gebouw uitmaakte. De nis en het fronton van het monumentale ingangsportaal met omlijsting in gehouwen steen, tegenover de tuintrap, zijn verwijderd. Deze koetspoort omringd door twee identieke zijdeuren was tot in 1922 de enige verbinding tussen de terrastuinen en het kwartier van de zusters.

Dat kwam omdat het dienstgebouw oorspronkelijk

angebouwd was tegen de omheiningmuur van de binnenplaats van de abdiswoning. Het vormde met de ondermuur van de terrastuinen en de conciërgewoning van de zuidelijke poort het bebouwde front van een binnenplaats die vandaag verdwenen is. De zijgevel van het dienstgebouw draagt de littekens van de afbraak van vier traveeën van het koetshuis, uitgevoerd om een vrij oost-west perspectief te krijgen. Een uitspringend afdak verbindt het dienstgebouw met het rechteruiteinde van de gevel.

Inrijpoort omringd door twee zijdeuren.

De infirmerie en de abdijschool (1740)

De gebouwen van de infirmerie en de abdijschool zijn vergroot en verbouwd omstreeks 1740, onder abdis Benoîte Anthony. Bij die gelegenheid sneuvelde een booggewelf van de galerij van de binnenplaats. Alvorens een doodlopende binnenplaats te worden, diende het neerhof als tweede ingang tot de abdij. Voorbij de conciërgewoning betrad men de binnenplaats langs een ophaalbare loopbrug die de visvijver overspande.

De verwaarloosde binnenplaats van de infirmerie is langs drie zijden bebouwd en wordt afgesloten door een muur waarachter de eendenpoel ligt. Deze binnenplaats bestond sinds de 15de eeuw en gaf toegang tot de achterkant van de infirmerie en de abdijschool via een rondboogarcade die vandaag is dichtgemetseld.

De noordelijke vleugel van de infirmerie, decorelement geworden in de doorkijk naar de tuinen en terrassen, bestaat uit twee registers van verschillende traveeën, hoewel dit door de breuk in de gevelopbouw verzacht wordt. De vier rechtertraveeën, met rechthoekige vensters, dateren uit de 17de eeuw, zoals blijkt uit de barokke deur met korbboog en hardstenen omlijsting. De negen traveeën waarin vensters zitten met gewelfde lateien die doorlopen tot aan de vleugel van het dienstgebouw, zijn uit de tijd van abdis Séraphine Snoy.

De noordelijke vleugel bestaat uit twee registers verschillende traveeën

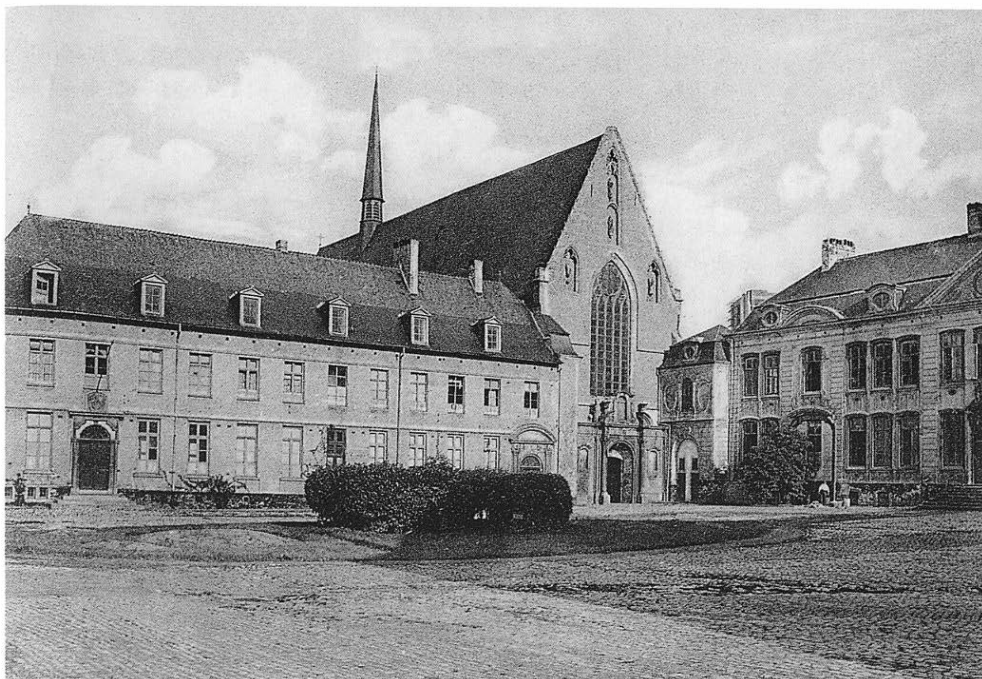

Algemeen beeld van het voorplein ten tijde van de Militaire School.

HET VOORPLEIN

De burgerlijke gebouwen van de abdij zijn in het begin van de 18de eeuw herschikt rond een halfrond voorplein waarvan het abdispaleis het stralende middelpunt vormde. Deze architecturale oplossing bij wijze van ingang was reeds eerder toegepast voor onder meer de paleizen van Karel van Lotharingen in Brussel en Tervuren, evenals voor de abdij van Vorst en Noord-Franse abdijen zoals Cercamp en Valloires.

Het halfrond van het voorplein, ontworpen en uitgevoerd onder abdis Louise Delliano y Velasco (1718-1735), ligt aan de oorsprong van de gebouwen die het plein omsluiten langs de oost- en westzijde. Bij de aanleg van het voorplein moest de gotische schuur van de hoeve van Ledeberg het veld ruimen. Deze hoeve stond sindsdien geïsoleerd en verkleind in de noordoostelijke hoek van het ommuurde abdijs terrein. Oorspronkelijk uitgebouwd door cisterciënzer monniken, werd ze voortaan verpacht aan leken die de hoeve binnenkwamen langs één enkele deur die buiten de abdij uitgaf. De gebouwen van deze eerste periode zijn opgetrokken in een bescheiden, landelijke stijl die in schril contrast staat met de luxe van het abdijspaleis dat in de tweede helft van de 18de eeuw gebouwd werd.

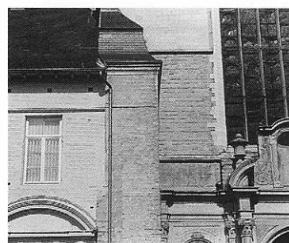
Het presbyterium (1721)

Links van de kerk gelegen diende het presbyterium, alvorens het in 1721 vergroot werd, hoofdzakelijk voor de kapelaan en de biechtvaders. De vergroting had tot doel dit gebouw in de toekomst te gebruiken als logies voor de voornamste gasten van de abdij.

De stijl van het presbyterium verraadt duidelijk zijn eerdere bouwperiode: de horizontale lijnen beklemtoond door de uitspringende natuurstenen kordonlijsten, de vensters, de pilasters en het cirkelvormige fronton van het portaal tegenover het kleine klooster, het schilddak met de dakkapellen. Er is zichtbaar moeite gedaan, met gedeeltelijk resultaat, om het gebouw meer in harmonie te brengen met het abdispaleis. Zo is de voordeur verplaatst tot recht tegenover die van het dienstgebouw aan de overkant van het voorplein, het rechteruiteinde van het dak is verhoogd en van een gebroken kap voorzien, en de vensters hebben hun kruiskozijnen verloren. De achterkant van het gebouw, beschermd door een kleine ommuurde tuin, geeft uit op de oostelijke binnenplaats. Een vensteropening is vergroot tot een balkondeur met bordes. Helemaal links is de elegante en lichte gevel te zien van de kleine gotische kloostergang die tegen het kerschip aanleunt.

Links van de kerk is het presbyterium, het eerste gebouw dat op het ereplein is opgetrokken.

Poging om de gevel van het presbyterium in harmonie te brengen met de rest van het plein.

Het dienstgebouw (1728)

Het dienstgebouw, dat de oostelijke kant omvat van de vroegere brouwerij herkenbaar aan zijn schoorstenen, ligt recht tegenover het presbyterium.

Gebouwd in 1728 vertoont het dezelfde architecturale vormtaal: gebruik van baksteen voor de gevel, horizontale belijning geaccentueerd door de uitspringende natuurstenen kordonlijsten, smalle traveeën, rechthoekige vensters met kruiskozijnen op de verdieping, grootte van de boven elkaar geplaatste registers gescheiden door de kordonlijsten, hoge kroonlijst, ontwerp en grootte van de houten dakkapellen met fronton, imposant schilddak met steile dakhelling, leistenen dakbedekking. Alleen het niveauverschil ten opzichte van het plaveisel van het voorplein is opmerkelijk, aangezien de ingang van het presbyterium verhoogd is met drie treden.

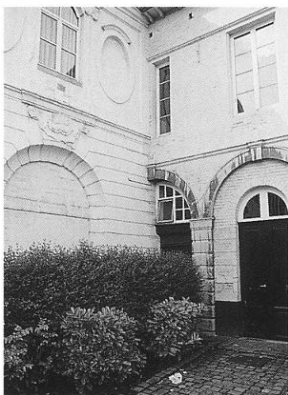
Een deur in Lodewijk XV-stijl met natuurstenen omlijsting is toegevoegd onder abdis Séraphine Snoy om de gebouwen rond het plein eenvormig te maken. In dezelfde periode is de travee aan het linker uiteinde van het dienstgebouw gehalveerd om plaats te maken voor het rechterpaviljoen van de abdiswoning.

Volgens de regels van de gastvrijheid van die tijd, had het dienstgebouw een ruim open koetshuis met tien booggewelven op stenen pijlers waar de rijtuigen van de gasten gestald werden. Door de bouw van het koetshuis werd de gemoderniseerde gevel van de brouwerij, die er net achter lag, aan het oog onttrokken.

Bij de verbouwing van het dienstgebouw tot kantoren voor de Militaire School in de 19de eeuw zijn de rondboogarcaden dichtgemetseld en van vensters voorzien. Het geheel is gerestaureerd voor het Nationaal Geografisch Instituut tussen 1985 en 1986.

De travee is onderbroken voor de bouw van het rechterpaviljoen naast het abdispaleis.

In het dienstgebouw waren koetshuizen ondergebracht voor de rijtuigen van de gasten.

Algemeen beeld van het abdispaleis ten tijde van de Militaire School.

Het abdispaleis (1760)

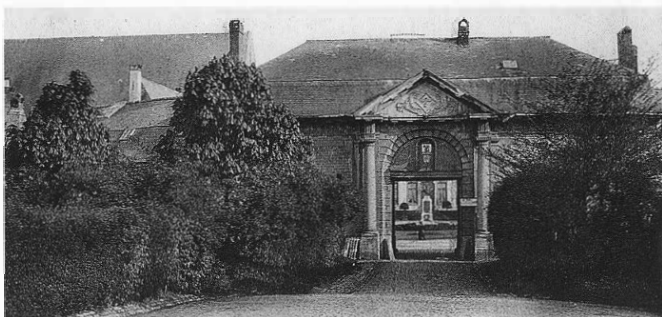
De bouw van het nieuwe abdispaleis dat meer in overeenstemming met de adellijke rang van de abdispen werd geacht, werd aangevat onder abdis Benoîte Anthony en voltooid onder abdis Séraphine Snoy. Het is een breed rechthoekig gebouw, mooi geproportioneerd, symmetrisch en zonder veel reliëf.

Het paleis is in Lodewijk XV-stijl opgetrokken in de as van het voorplein, op de plaats van de oude abdiswoning, waarvan men waarschijnlijk het centrale gedeelte behouden heeft evenals de twee zuilen die aan weerszijden van de ingang stonden. Deze ingang is verplaatst van de achterkant naar de voorkant van het gebouw, in het midden van de gevel, en verhoogd door een bordes van acht treden. De vensters en inni poorten van het gebouw zijn rond deze centrale as geschikt volgens de ordonnantie van de Franse renaissancepaviljoenen. De twee rijen vensters zijn namelijk verticaal gegroepeerd door frontons op pilasters gescheiden door verdiepte traveeën. De bepleisterde gevel en de verdiepte muurvlakken onder de vensters beklemtonen de natuurstenen profiellijsten van de vensters met gedrukte bogen. Het mansardedak wordt doorbroken door ovale dakkapellen die tussen de frontons geplaatst zijn.

Monumentale ingang verhoogd door een bordes.

Om het gebouw optimaal te doen uitkomen zijn aan weerszijden lagere, uitspringende paviljoenen gebouwd, versierd met een valse deur en valse ovale vensters op de verdieping. Het rechterpaviljoen heeft een zeer mooie achtergevel die uitsteekt op de eerste verdieping van de tuinen.

Voor de ingang zijn de poort en de zuilen van het oude classicistische abdijgebouw hergebruikt.

Het ingangshalfrond (1780)

Na de voltooiing van het voorplein liet abdis Séraphine Snoy de ruime conciërgewoning van het ingangshalfrond bouwen. Het is een gebouw zonder verdieping, met een mansardedak, waarvan de twee ongelijke vleugels een monumentale inrijpoort flankeren. Deze laatste verfraaiing van de abdij, gebouwd omstreeks 1780, verving een classicistisch gebouw opgetrokken onder abdis Jeanne de Penin (1599-1642) waarvan de centrale poort en de zuilen opnieuw gebruikt zijn voor het portaal van de hoofdingang. Het is een poort met rondboog rustend op Toscaanse pilasters en bekroond door een driehoekig fronton met oculus.

De achter verflagen verstoppte gevelmaterialen - roze baksteen voor de vlakke muurgedeeltes, witte natuursteen en gehouwen steen voor de uitspringende elementen - zouden moeten worden vrijgemaakt om de plasticiteit van de gevel te herstellen.

De twee ongelijke vleugels van het ingangshalfrond omkaderen de monumentale poort.

Luchtfoto van de achterbinnenplaats en het voorplein van de abdij.

De achterbinnenplaats (1874)

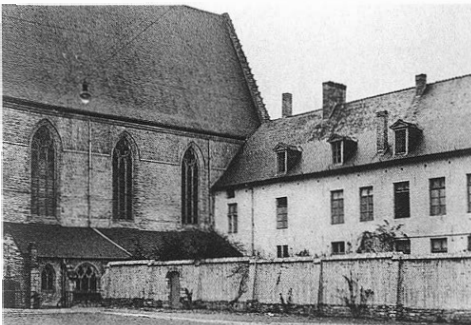
De gebouwen van het Cartografisch Instituut, het latere Nationaal Geografisch Instituut, werden in 1874 opgetrokken in het noordelijke deel van de Franse tuinen die in de 18de eeuw rond een binnenplaats waren aangelegd. Met zijn parkeerterrein en prefab-bijgebouwen maakt deze binnenplaats de indruk van een rommelige dienstzone. Een onder de binnenplaats begraven bron voedde de brouwerij en een visvijver alvorens uit te monden in de vijvers.

DE STALLEN EN SCHUREN VAN DE OOSTELIJKE BINNENPLAATS

De kleine binnenplaats die aan het voorplein paalt aan de kant van het presbyterium wordt begrensd door de stallen, de schuur, de oven, het beboste talud van de Emile Duraylaan (1909), de achtergevel van het presbyterium en het koor van de kerk. Men betreedt deze binnenplaats langs een elegant portaal met drie korfboogarcaden op één enkele gladde pijler met discrete voet. Al deze gebouwen die door de opeenvolgende gebruikers ingrijpend gewijzigd zijn, hebben poorten in Lodewijk XV-stijl die later zijn aangebracht.

Het kleine klooster en de oude muur van de tuin van het presbyterium.

De tuin van het presbyterium is met een muur omheind.

Buitengevels van de stallen en schuren van de abdij.

De stallen en de schuur, gebouwd op het einde van de 18de eeuw, hebben hun oorspronkelijke vorm teruggekregen na grondig te zijn verbouwd door de Militaire School die er een telegraafkantoor, een magazijn en een dansaal in had geïnstalleerd. Als gevolg van de opeenvolgende bestemmingen zijn er brede ramen in de muren aangebracht, een verdieping met een plankenvloer en een deur die naar de kelderverdieping leidt. De stallen vertonen aan de buitenkant een lange regelmatige gevel van acht traveeën op twee bouwlagen, waarvan er drie als ingangsportaal dienen. De lateien van de rechthoekige vensters op de benedenverdieping, met bovenliggende oculi, zijn nagenoeg allemaal verschillend terwijl de vensters op de verdieping een gedrukte boog hebben.

De vroegere oven, tegenwoordig cafetaria van het Nationaal Geografisch Instituut (N.G.I.), staat afgescheiden langs de weg die naar de oude oostelijke poort in de omheiningmuur loopt. Hij markeerde de scheiding tussen het klooster- en het landbouwgedeelte van de abdij. In de blinde gevel langs de kant van de binnenplaats was vroeger de hoofdingang van het gebouw, zoals nog te zien is aan de bepleistering. De huidige ingang bevindt zich rechts van de centrale travee van de bakstenen voorgevel die zeven traveeën bevat op één bouwlaag.

De gedaanteveranderingen van een abdij op drift

DE VERDRIJVING VAN DE KLOOSTERGEMEENSCHAP (1796)

De moderniseringswerken aan de abdij waren amper beëindigd of de kloostergemeenschap werd gedwongen in ballingschap te gaan en haar goederen werden bij openbaar opbod verkocht. Na een eerste waarschuwing onder keizer Jozef II betekende de inlijving van de Oostenrijkse Nederlanden bij het revolutionaire Frankrijk de doodsteek voor de contemplatieve kloosterorden. De wet van 1 september 1796 maakte een einde aan alle religieuze orden en instellingen en verordende de inbeslagname van hun goederen. Twee maanden na de afkondiging van het decreet dat de Ter Kamerenabdij ophief, werden de vijftwintig zusters en drieëntwintig lekenzusters op straat gezet, met als enige compensatie een kleine som geld en bonnen voor de terugkoop van geconfisqueerde goederen, iets wat door de meesten om evidente redenen werd geweigerd.

EEN BEDELAARSKOLONIE (1810-1870)

Het kloosterdomein werd op 6 april 1797 bij een openbare verkoop in de zaal van het departement van de Dijle als nationaal goed verkocht aan een zekere Michel Simons. Deze was de zoon van de beroemde koetsenbouwer Jean Simons, leverancier van de Europese vorstenhoven en adel. Het was zijn bedoeling van de abdij zijn buitenverblijf te maken, na afbraak van het merendeel van de gebouwen, op uitzondering van het abdispaleis en de gebouwen rond het voorplein. De rest van het domein zou worden omgevormd tot een park met een grote vijver.

Ingang van de Ter Kamerenabdij in 1850, facsimile van een zeefdruk van Lauters.

In afwachting van de uitvoering van deze plannen werden de gebouwen verhuurd, een deel aan een katoenfabriek, geleid door een zekere Rigeaud, een ander deel aan een pensioonaat voor de opvoeding van jongedames. De gronden werden verpacht aan de landbouwers uit de omgeving. De financiële crisis van 1810 gekoppeld aan de buitensporige uitgaven van zijn echtgenote, de toneelster Elisabeth Lange, verplichtten Simons echter van zijn plannen af te zien. Meer zelfs, om zijn belastingschulden te betalen zag hij zich genoodzaakt het domein aan de Staat af te staan. Het leegstaande kloostercomplex viel ten prooi aan plunderingen en vernielingen. Uiteindelijk werden de gebouwen door het departement van de Dijle ingericht als bedelaarskolonie. Half gevangenis, half opvangcentrum bood deze instelling met streng regime niet alleen onderdak aan bedelaars maar ook aan zieken, mentaal gehandicapten en zelfs misdadigers van beide geslachten, zonder onderscheid van leeftijd. De kolonie zou tot aan haar sluiting in 1870 een wisselend aantal behoeftigen en oorlogsgewonden huisvesten, tot een maximum van 5.500 personen op piekmomenten. In 1825 werd er zonder succes geëxperimenteerd met een landbouwkolonie na de tijdelijke overbrenging van de kolonie naar de Kempen.

DE MILITAIRE SCHOOL (1874-1908)

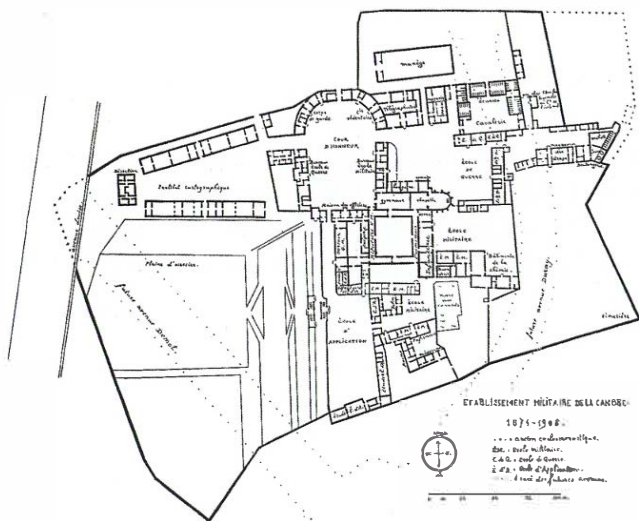
Van 1874 tot 1908 werden de abdijgebouwen betrokken door de Militaire School van België, samen met een andere dienst van het leger, het Militair Cartografisch Instituut. Deze episode heeft duidelijke sporen nagelaten. De cavalerie school werd ondergebracht in een overdekte manege op de plaats van het vroegere voorhof, achter de kerk. De abdiswoning diende als verblijf van de commandant van de school. De kloostergang werd omgebouwd tot refter, de kapittelzaal tot ontspanningsruimte, de tuinen en terrassen dienden als oefenterrein en de helft van de kerk werd ingericht als gymnastiekzaal.

De mess van de officieren in de oude kloostergang.

Oefening met het kanon.

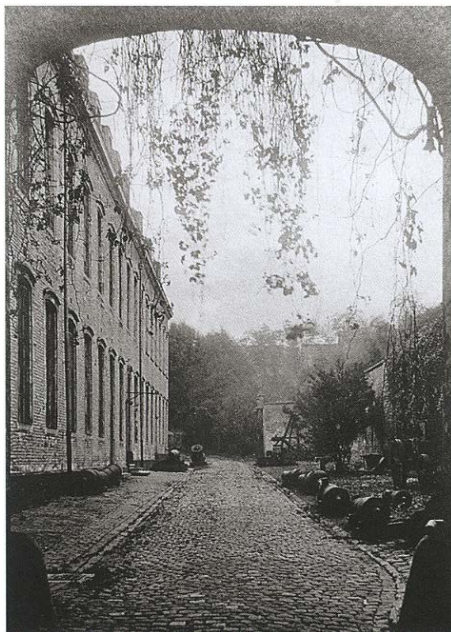
Ter Kameren onder militaire bezetting
1874-1908.

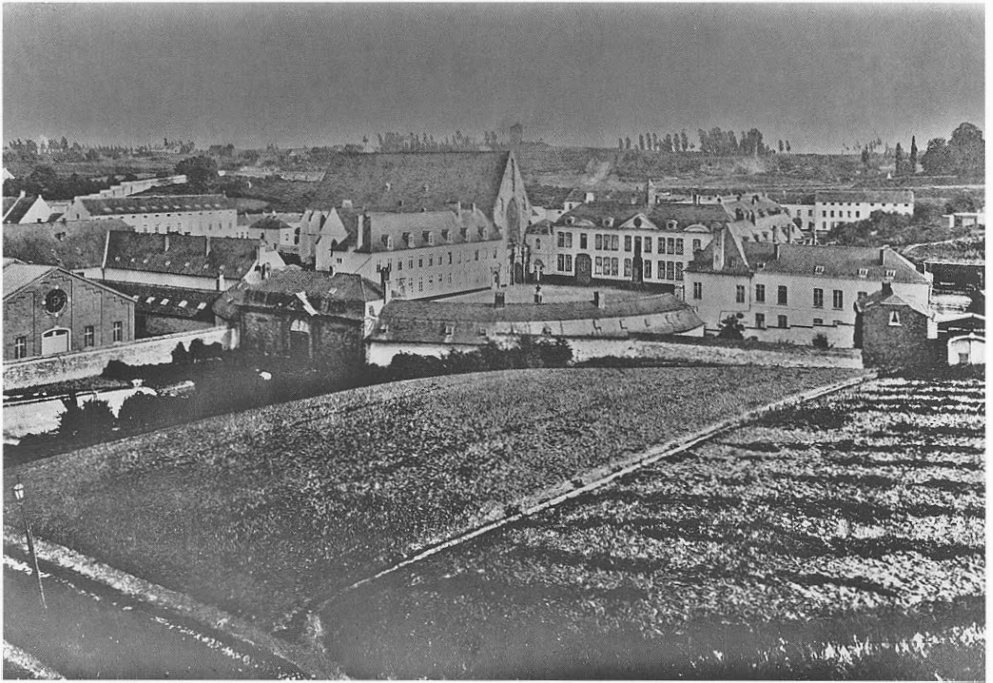

Als onmiddellijk gevolg van deze drastische herbestemming werden de oude gotische refter die de zuidelijke vleugel vormde van de kloostergang, evenals de vleugel ten oosten van de kapittelzaal afgebroken. Op de open ruimtes werden nieuwe hangars gebouwd, meer bepaald achter de abdis woning en in het noordoostelijke gedeelte van de tuinen en terrassen, als onderkomen voor het Cartografisch Instituut.

Toen besloten werd de Militaire School over te brengen naar de Renaissancelaan in Brussel, bezon het Ministerie van Oorlog zich over de toekomst van de Ter Kamerenabdij. Er werden plannen gemaakt om alle oude en vervallen gebouwen te slopen en de terreinkom op te vullen om er huurpanden te bouwen. Op aandringen van eerste minister Beernaert werd besloten de kerk te sparen. Koning Leopold II kwam persoonlijk tussenbeide om het volledige gebouwencomplex ten behoeve van het leger te behouden en van het oefenterrein een openbaar park te maken.

Kanonlopen opgesteld langs de terrastuinen.

Vóór de bebouwing van de omgeving:
links de manege, rechts zijn de
terrastuinen verdwenen.

DE BEBOUWING VAN DE OMGEVING (1871-1910)

De bebouwing van de omgeving van de Ter Kamerenabdij, die tot dan toe volledig door platteland werd omringd, begon pas op het einde van de 19de eeuw. De aanleg van de Louizalaan tussen 1858 en 1862 gaf hiervoor de beslissende stoot. De omliggende gronden werden door speculanten aangekocht en omgezet in bouwrijpe percelen. In een goede tien jaar tijd werden de meeste van de huidige straten rond de Louizalaan getrokken. Een plan voor de urbanisatie van de wijk rond de vijvers van Elsene en de omgeving van de Ter Kamerenabdij werd in 1871 opgesteld door Victor Besme, inspecteur van openbare werken in de Brusselse voorsteden. Leopold II kocht het terrein van de huidige Koningstuin aan, waardoor hij het mooie perspectief op de nieuwe laan naar de vijvers van Elsene bewaarde. In ruil liet hij bij koninklijk besluit een onteigeningsplan in zones goedkeuren voor de bebouwing van de wijk rond de vijvers en het trekken van een aantal straten tussen de Louizalaan en de Ter Kamerenabdij. De "Société de l'avenue Louise", een filiaal van de "Compagnie immobilière de Belgique", kon beginnen met de verkaveling en het bouwrijp maken van de gronden.

De Emile De Motlaan in het begin van de 20ste eeuw.

In dezelfde periode werd in het centrum van Elsene het Heilig Kruisplein aangelegd op de gedeeltelijk gedempte vierde vijver. Naast dit plein werd een kerk gebouwd met dezelfde naam. Het was de voorbode van een ingrijpende verandering van de omringende wijk.

Vóór 1867, toen het Ter Kamerenbos werd omgevormd tot openbaar park, beschikte de Ter Kamerenabdij nog over een rechtstreekse toegang tot het bos via de monumentale tuintrap. De noodzakelijke inrichtingswerken voor de Wereldtentoonstelling van 1910 op het plateau van Solbosch zouden de abdij definitief opsluiten in zijn vallei. Met de aanleg van de Emile De Motlaan en de Emile Duraylaan werd het wegennet rond het abdijterrein voltooid. Een stenen balustrade omsloot voortaan de gehele site. Door de bouw van appartementsgebouwen en herenhuizen in de omgeving werd de abdij helemaal opgenomen in het stedelijke landschap. Dit proces was voltooid aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

De Emile Duraylaan kort na de aanleg. De Sint-Bonifatiuskapel staat nog aan de andere kant.

DE RESTAURATIE VAN HET DOMEIN EN DE GEBOUWEN

(sinds 1921)

De bezetting door Duitse troepen tijdens de Eerste Wereldoorlog, die een klein lazaret in de abdij inrichtten, deed de gebouwen en de tuinen nog verder aftakelen. Na de oorlog werd de situatie geblokkeerd door openlijke of verholen conflicten tussen ministeries en gemeentebesturen die elkaar het domein betwisten.

Dit immobilisme, dat alleen maar schadelijk was voor de bewaring van de gebouwen, deed een aantal Brusselse notabelen in actie komen. Op 28 februari 1921 werd de "Ligue des amis de la Cambre" opgericht op initiatief van de heren Comet, directeur-generaal bij het ministerie van Justitie, Maxime Carton de Wiart, pastoor van de parochie Sint-Philippus van Neri, en Guillaume Des Marez, stadsarchivaris van Brussel. Zij organiseerden perscampagnes, tentoonstellingen en conferenties om de restauratie van de gebouwen en de bescherming van het domein te verkrijgen. Hun inspanningen vonden gehoor bij de publieke opinie, maar voorlopig niet bij de politieke overheid.

Trouw aan de koninklijke visie ijverde Des Marez voor het integrale behoud van de abdijgebouwen. Hij beklemtoonde hun waarde als unieke getuige van de Brabantse abdijen, de noodzaak om de algemene fysionomie van de abdij te bewaren en de mogelijkheden tot herbestemming.

De strijd was echter ver van gewonnen, want er bestonden plannen van architect Collès, reeds goedgekeurd in juni 1911, om de kloostergang en sommige legergebouwen te slopen, een ingang voor voertuigen te creëren opzij van de kerk verfraaid met een toren, en een nieuwe manege te bouwen aan het uiteinde van de promenade van de abdisen. Het behouden voorplein zou een privé-bestemming krijgen. Met uitzondering van een aan te leggen plantsoen op het grondgebied van Elsene nabij de eendenpoel die tot een ovalen vijver zou worden omgevormd, zou de rest van de tuinen voor het leger gereserveerd worden.

Guillaume Des Marez wendde al zijn invloed aan om deze plannen te vrijdelen en haalde uiteindelijk zijn slag thuis: het legergebouw in de tuinen ten zuiden van de abdijkerk zou worden gesloopt, de nieuwe manege werd afgevoerd, de kloostergang met zijn vierkante gazons en bukshagen bleef behouden, en de tuinen zouden worden herenigd en opengesteld voor het publiek door een nieuwe stijtrap aan de kant van de De Motlaan. De restauratiecampagne zou worden geleid door de architecten Ch. Veraart en E. Richir in nauwe samenwerking met de stadsarchivaris van

De terrastuinen in de winter.

Brussel. De werken, die zich toespitsten op de kerk, de kloostergang, de tuinen, de Bonifatiuskapel en de muur van de oude refter, zouden van 1920 tot 1940 duren.

In het spoor van deze renovatie werd in 1926, met de steun van minister Camille Huysmans, het "Institut supérieur des Arts décoratifs" gevestigd in de lokalen van de vroegere infirmerie en de abdijsschool. De beroemde architect Henry van de Velde werd de eerste directeur. Dankzij haar eminente leraars verwierf de school internationale faam. Ze werd in 1965 herdoopt tot "Ecole nationale supérieure d'Architecture et des Arts visuels", tot de afsplitsing in 1978 van de afdeling architectuur die zich vestigde in gebouwen aan het Flageyplein. Met uitzondering van de parochiekerk en het presbyterium herbergen de overige gebouwen nog steeds de diensten van het Nationaal Geografisch Instituut.

Hoewel de restauratie van de gebouwen en de openbare ruimte sedert 1980 met min of meer succes wordt voortgezet, valt er nog heel wat te doen. Onder meer de kapittelvleugel, de muur van de refter en het paviljoen van het abdispaleis waarvan de fraaie achtergevel uitsteekt op de terrastuinen, wachten nog op renovatie. Maar voor een optimaal resultaat zouden ook het autoverkeer en de parkeerplaatsen op de verschillende binnenplaatsen moeten worden herdacht.

BIBLIOGRAFISCHE VERWIJZINGEN

Bovy (Ph.), *Ixelles*, coll. Guides des communes de la Région bruxelloise, Bruxelles, C.F.C. Editions, 2000, 127 p.

De Ryckman De Betz, Thibaut De Maisières, Dansaert (G.), *L'abbaye cistercienne de la Cambre*, Etude historique et archéologique, Anvers, De Nederlandse Boekhandel, 1948, 393 p.

Des Marez (G.), *L'abbaye de la Cambre*, Ligue des amis de la Cambre, 1922, 38 p.

Des Marez (G.), *Guide illustré de Bruxelles, monuments civils et religieux*, Touring Club Royal de Belgique, 1958, pp. 361 à 376.

Laurent (R.), *De goederen van de abdij Ter Kameren in Brabant*, Grondatlas 1716-1720, Gemeentekrediet van België, 1996, 132 p.

Maes abbé, *Bienvenue à Notre-Dame de la Cambre*, Bruxelles, 1983, 130 p.

Péchère (R.), *Parcs et jardins de Belgique*, Bruxelles, 1976, pp. 58 à 62.

Proost (J.), *La vie mystique à la Cambre*, Bruxelles, Ligue des amis de la Cambre, 1924, 25 p.

Pierron (S.), *Histoire illustrée de la Forêt de Soignes*, Bruxelles, la Pensée Belge, tome 3, pp. 35 à 63.

De Louizalaan, in de reeks Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, nr. 19.

Van Der Ben (D.), *Het Zoniënwoud: een natuurmonument en zijn geschiedenis*, Tielts, Lannoo, 1997, 253 p.

In dezelfde collectie:

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT (NL - FR)
DE COLLEGIALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK (NL - FR - ESP - GB)
MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DE VIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (FR - NL)

Collectie Brussel, stad van kunst en geschiedenis

De collectie "Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis" wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

De Ter Kamerenabdij

Onder de Cisterciënzerabdiën, die in de loop van de 13de en 14de eeuw werden opgetrokken in de Brusselse periferie, is de Ter Kamerenabdij als enige in goede staat bewaard gebleven. Men kan de geschiedenis van de religieuze Cisterciënzergemeenschap, die er gedurende ongeveer 600 jaar geleefd heeft, aflezen aan de site, die nu volledig in het stadsweefsel is opgenomen.

Sinds de onafhankelijkheid werden er de Militaire School, het Nationaal Geografisch Instituut en het "Institut Supérieur des Arts Décoratifs" gehuisvest. Dankzij deze instellingen en de wil van enkele persoonlijkheden die met de site begaan zijn, is de Ter Kamerenabdij vandaag zowel een levendige als een historische plaats geworden. Deze brochure spoort u aan om ze te bezoeken.

Willem Draps,
Staatssecretaris bevoegd voor Monumenten
en Landschappen

